

५ टक्के पैसा निधी योजना : सद्यस्थिती

धारणी तालुक्यातील पंचायत सदस्यांचे
प्रशिक्षण संपूर्ण बांबू विकास केंद्र
(लवादा)

इगतपुरी तालुक्यातील पंचायत
सदस्यांचे गाव विकास आराखडा
या विषयावर प्रशिक्षण

इगतपुरी आणि जव्हार तालुक्यातील
पंचायत सदस्यांचे प्रशिक्षण
(BAIF) जव्हार

५ टक्के पेसा निधी योजना: सद्यस्थिती

अभ्यासप्रकल्पाचा अहवाल

इकोनेट संस्थेने २०१९-२०२० मध्ये केलेल्या
अभ्यासावर आधारित अहवाल

इकोनेट

गुलमोहर रिट्रीट, R-II, S.No. १४-६, फातीमानगर, वानवडी,
पुणे : ४११ ०४०, महाराष्ट्र. फोन : (+९१) ७४२००२७७५५,
Email: econet.pune@gmail.com, Website: www.econetindia.org

५ टक्के पेसा निधी योजना: सद्यस्थिती

अभ्यासप्रकल्प	५ टक्के पेसा निधी योजना: सद्यस्थिती
संकल्पना	गौरी भोपटकर
संशोधन	अमित नारकर अमृता वाळिंबे लिंगनगौडा पाटील
सर्वेक्षण	विनय कोळी जगदीश आत्राम जीवन मडिवाळ शरद भंडारी
छायाचित्र आणि मुखपृष्ठ	राहुल साळवी
संशोधन पद्धती मार्गदर्शक	डॉ. संजीवनी मुळ्ये
विशेष आभार	सुरेखा दळवी भीम रासकर ब्रायन लोबो साधना वैराळे अमोल वाघमारे इंदवी तुळपुळे दत्तात्रय गुरव मानसी सदणे मिलिंद थत्ते अमित कुलकर्णी (पांढरकवडा-किनवट) बन्सी परते (धारणी) भाऊ गडगे (जव्हार)

हिरामण खतेले (इगतपुरी)
डॉ. पी. व्ही. मंडलिक ट्रस्ट
महिला राजसत्ता आंदोलन
रिसोर्स अॅण्ड सपोर्ट सेंटर फॉर डेव्हलपमेंट
आदिम संस्कृती अभ्यास संशोधन व मानव विकास केंद्र
परिमल सिंग
सुनील पाटील
गजानन देशमुख
संजय काळे
श्री. चिंतावार
श्री. उडतेवार
श्री. श्रीमनवार
देवेंद्र गायन

शासकीय कार्यालये

आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई
गटविकास कार्यालय, किनवट, जि. नांदेड
गटविकास कार्यालय, धारणी, जि. अमरावती
ग्रामपंचायत, जवरला, ता. किनवट, जि. नांदेड
ग्रामसेवक, ग्रामपंचायत सदस्य, सरपंच व ग्रामकोष समिती सदस्य
घोटी, ता. किनवट, जि. नांदेड
जवरला, ता. किनवट, जि. नांदेड
भावली, ता. इगतपुरी, जि. नाशिक

संशोधन आणि प्रकाशन साहाय्य मिझेरीओर, जर्मनी.

छपाई

क्रिएटर्स, पुणे.

ऋणनिर्देश

या अभ्यासात अनेक व्यक्तींचा सहभाग मिळाला आहे आणि आम्ही त्यांचे मनःपूर्वक आभारी आहोत. या अभ्यासाच्या अनुषंगाने समोर आलेल्या माहितीचा व सूचनांचा वापर करून पुढील काळात आपल्याला पेसा निधी आणि त्याचा योग्य वापर कशा पद्धतीने करावयाचा या दृष्टीने उपयोग करता येईल.

वास्तविक पाहता या अभ्यासात समाविष्ट झालेल्या सर्व गावांचे/पाड्यांचे/बेड्यांचे वैयक्तिकरित्या आभार मानणे शक्य नाही. तरीसुद्धा अभ्यासात समाविष्ट झालेल्या त्या सर्व गावांचे/पाड्यांचे/बेड्यांचे, व्यक्तींचे, सरकारी अधिकाऱ्यांचे आणि शासकीय व निमशासकीय संस्थांचे मनापासून आभार.

तसेच या कामात श्री. अमित नारकर आणि त्याची टीम यांनी ज्या रचनात्मक पद्धतीने सर्व माहितीचे संकलन करून अतिशय कल्पकतेने त्या माहितीचे विश्लेषण करून आपल्या सूचना आम्हाला दिल्याबद्दल श्री. अमित नारकर आणि त्यांच्या सर्व टीमचे सुद्धा आम्ही मनापासून आभार मानतो.

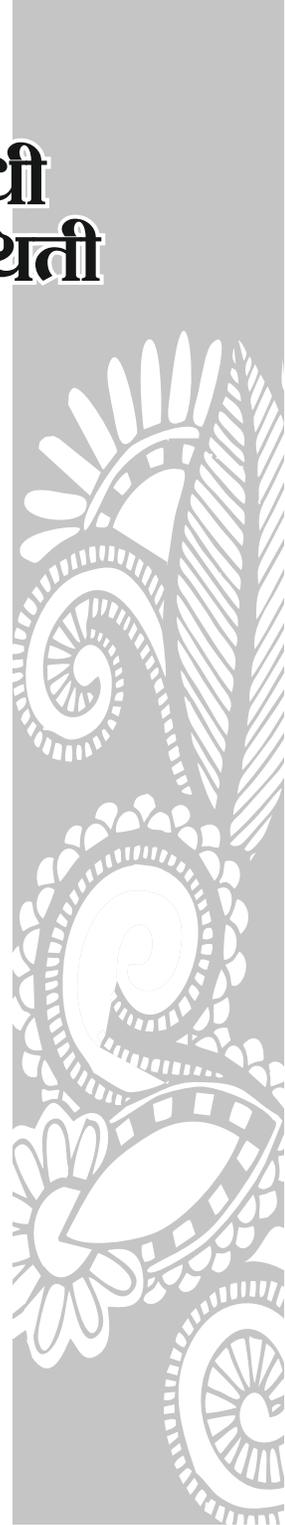
सर्वात शेवटी पण महत्वाचे कार्यक्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या आमच्या सर्व क्षेत्र सहभागी व्यक्ती/समन्वयक आणि संस्था त्याचबरोबर इकोनेट टीम या सर्वांचेही आभार. या सर्वांनी या कामासाठी दिलेले योगदान व समर्पण हे खूप मोलाचे आहे.

इकोनेट, पुणे.

५ टके पेसा निधी योजना: सद्यस्थिती

अनुक्रमणिका

१. सारांश	०६
२. पेसा निधी योजना – ओळख	१४
३. प्रकल्पक्षेत्राविषयी	२३
४. संशोधन पद्धती	३९
५. पेसा निधी योजना – निरीक्षणे व निष्कर्ष	४६
६. पेसा निधी योजना – सूचना व शिफारसी	६२
७. केस स्टोरीज्	७१

सारांश

पेसा निधी योजना - ओळख

२०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात आदिवासींची लोकसंख्या एक कोटीहून अधिक आहे. म्हणजे राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ९.३५ टक्के. देशातील एकूण आदिवासींपैकी १० टक्के आदिवासी महाराष्ट्रात राहातात. राज्यात इतक्या मोठ्या संख्येने असलेला आदिवासी समाज विकासाच्या बाबतीत मात्र तुलनेने मागे आहे.

पेसा कायद्याने आदिवासींच्या सहभागावर आधारलेल्या स्वशासनाच्या संस्कृतीला कायदेशीर मान्यता दिली. सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये केवळ क्रियाशील सदस्य म्हणूनच नव्हे तर धोरणकर्ते, धोरण राबवणारे, त्यावर देखरेख ठेवणारे आणि त्याचे मूल्यमापन करणारे सक्षम निर्णयकर्ते म्हणून आदिवासींचे स्थान मान्य केले.

केंद्र सरकारने १९९६ साली पेसा कायदा संमत केल्यानंतर महाराष्ट्राने १९९७ साली पेसा कायदानुसार आपल्या ग्राम पंचायत कायद्यामध्ये बदल केले. या बदलांनुसार अनुसूचित क्षेत्रासाठी विशेष तरतुदी करण्यात आल्या. मात्र ग्रामपंचायत अधिनियमातील बदलांच्या अंमलबजावणीसाठी नियमावली २०१४ मध्ये म्हणजे पेसा कायद्याच्या अनुशंगाने ग्रामपंचायत कायद्यामध्ये सुधारणा केल्यानंतर तब्बल १७ वर्षांनी बनविण्यात आली. नियमावलीच्या अभावी अनुसूचित क्षेत्रासाठीच्या विशेष तरतुदींची अंमलबजावणी योग्य पद्धताने होत नव्हती. अनेकदा या कायद्यातील तरतुदींचा विपरीत अर्थ काढून आदिवासी स्वशासनाच्या संकल्पनेला हरताळही फासला गेला.

अनेक वर्षांच्या संघर्षानंतर या देशातल्या आणि राज्यातल्या आदिवासींना त्यांचे हक्क परत मिळाले आहेत. पण त्याचवेळी जागतिकीकरणाच्या रेट्यामुळे त्यांच्या निर्वाहसाधनांवर बाजारू यंत्रणांचा आणि शक्तींचा मोठा आघात होत आहे. आदिवासींच्या जगण्याचे आणि विकासाचे प्रश्न अधिक जटिल आणि व्यामिश्र बनत चालले आहेत. एका बाजूला आजवर नाकारले गेलेले अधिकार परत मिळून

खाजगी मालकीची संकल्पना रुजणे, आणि दुसरीकडे बाजारातील आमिषांनी आणि दबावाने त्या खाजगी मालकीखालील साधनसंपत्तीवरील स्वामित्व गमवावे लागणे, अशा कोंडीत देशातला आणि राज्यातला आदिवासी समाज सापडला आहे. आदिवासींच्या विकासासाठी आदिवासी स्वशासन अस्तित्वात येणे आवश्यक आहे आणि त्यासाठी पेसा कायद्याची अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. वनहक्क कायदा व आदिवासी उपयोजना यासारख्या आदिवासी समूहांच्या दृष्टीने कळीच्या धोरणांची योग्य अंमलबजावणी होण्यासाठी पेसा कायद्याच्या अनुषंगाने केलेल्या बदलांची काटेकोर अंमलबजावणी होणेही महत्त्वाचे आहे. असे असतानाही महाराष्ट्रासारख्या प्रगत राज्यात मात्र पेसा कायद्याकडे अक्षम्य दुर्लक्ष करण्यात आले.

या पार्श्वभूमीवर, महाराष्ट्राच्या राज्यपालांनी त्यांच्या विशेषाधिकारात पेसा क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना विशेष निधी देण्यासाठी ३० ऑक्टोबर २०१४ रोजी एक अधिसूचना जारी केली. त्यानुसार महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियमात बदल करण्यात आले व आदिवासी उपयोजनेच्या निधीपैकी किमान ५ टक्के निधी पेसा क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना अबंधित निधी म्हणून देण्याची तरतूद करण्यात आली. त्यानुसार महाराष्ट्र शासनाने २०१५-१६ या वित्तीय वर्षापासून निधी देण्यास सुरुवातही केली. अनुसूचित क्षेत्राला विकासाचे नियोजन करण्याचे स्वातंत्र्य आणि अधिकार देणारी ही योजना महत्त्वाची आहे.

प्रकल्पक्षेत्राविषयी

सदरच्या अभ्यासामध्ये प्रत्यक्ष माहिती मिळवण्यासाठी क्षेत्र निवडताना आदिवासींची मोठी संख्या असणाऱ्या राज्याच्या सर्व प्रमुख विभागांचे प्रतिनिधित्व असावे, हे सूत्र समोर ठेवले होते. त्यानुसार पुढील ठिकाणी सर्वेक्षण व प्राथमिक स्रोतांमधून माहिती मिळवण्याचे काम करण्यात आले. कोकण, उत्तर महाराष्ट्र, विदर्भ आणि मराठवाडा या चार विभागातील प्रत्येकी एक असे चार जिल्हे, प्रत्येक जिल्ह्यातील एक असे चार तालुके व या तालुक्यांमधील एकूण १८ ग्रामपंचायतींमधील एकूण ३३ गावे/पाडे/वाड्या/वस्त्या या अभ्यासासाठी निवडण्यात आल्या होत्या. एका मर्यादित अर्थाने, हा महाराष्ट्रातील आदिवासी क्षेत्राबाबतचा प्रातिनिधिक अभ्यास आहे, असे म्हणायला हरकत नाही. पेसा निधीबाबतचे वास्तव समजून घेण्याच्या मुख्य उद्देशाने या क्षेत्रामध्ये पाहणी करून माहिती मिळवण्यात आली.

संशोधन पद्धती

प्रत्यक्ष नमुना पाहणीला सुरुवात करण्याआधी दुय्यम स्रोतांमधील माहितीचे संकलन करण्यात आले. यात आदिवासी समूहांबद्दलची माहिती, कायदे-धोरणे यांबाबतची माहिती, पेसा निधी, राज्य आदिवासी उपयोजना याविषयीची माहिती मिळवण्यात आली. मुलाखती, गटचर्चांचा आधार घेण्यात आला.

पेसा निधी योजना - निरीक्षणे व निष्कर्ष

पाचव्या अनुसूचीच्या क्षेत्रामध्ये येणाऱ्या प्रत्येक गावाचा स्वतःचा ग्रामकोष असावा, अशी तरतूद आहे. पेसा क्षेत्रातील प्रत्येक गावाला; मग ते महसुली गाव असो अथवा पेसा गाव म्हणून घोषित झालेले गाव, पाडा, तांडा असो - स्वतःचा

ग्रामकोष व त्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी ग्रामकोष समिती असण्याचा अधिकार आहे. पण ग्रामकोष समित्यांचे प्रत्यक्षातले चित्र मात्र वेगळेच आहे. यामध्ये पुढील समस्या दिसतात -

- अनुसूचित क्षेत्रामध्ये पेसा गावे घोषित करण्याची प्रक्रिया अत्यंत धीमेपणाने सुरु आहे.
- गाव म्हणून मान्यता मिळाली असली, तरी प्रत्येक गावाची स्वतःची ग्रामकोष समिती आहे, असे मात्र नाही.
- आपल्या गावाला गावाचा दर्जा असणे, तो नसेल तर ते पेसा गाव म्हणून घोषित करून घेणे, आणि गावाची स्वतःची ग्रामकोष समिती असणे महत्त्वाचे आहे, याबाबत लोकांना माहितीच नाही.
- राज्याच्या आदिवासी उपयोजनेपैकी किमान ५ टक्के निधी पेसा क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींकडे थेट देण्याचा निर्णय घेण्यात आला होता. अर्थसंकल्पामध्ये तरतूद केली तरी तेवढा निधी प्रत्यक्षात उपलब्ध होतोच असे नाही. राज्याच्या आदिवासी विकास विभागासाठी तरतूद केलेला निधी पूर्णपणे मिळत नाही. त्याचा परिणाम आदिवासी उपयोजनेच्या आकारावर होतो आणि पेसा निधीची रक्कमही आकसते.
- पेसा निधीच्या वापरामध्ये अनेक त्रुटी आहेत. बांधकामासाठी पेसा निधीतील ४० टक्क्यापेक्षा अधिक निधी वापरण्यास मनाई करण्यात आली आहे. पेसा निधीमधून करता येतील अशा ३२ कामांची यादीही देण्यात आली आहे. प्रत्यक्षात मात्र या निधीतील बहुतांश निधी रस्ते व तत्सम बांधकामे, शाळांचे डिजिटलायझेशन आणि इ-लर्निंग संच बसवणे, आर ओ वॉटर फिल्टर अशा कामांसाठी खर्च करण्यात आले आहेत.
- पेसा निधीच्या वापराच्या नियोजनामध्ये ग्रामसभेची भूमिका महत्त्वाची आहे. पण या निधीबाबत लोकांपर्यंत माहितीच पोचली नसल्याने या योजनेची अंमलबजावणी अत्यंत असमाधानकारक राहिली आहे.
- ग्रामपंचायत असलेल्या गावांमध्ये, आणि त्यातही ज्या गावांमध्ये सजग नेतृत्व आहे, कार्यकर्ते-संस्थांचे काम आहे, त्या गावांमध्ये पेसा निधीबाबत लोकांना अधिक माहिती असल्याचे दिसून आले. त्या तुलनेत, पाड्यांवरील लोकांना पेसा निधीबाबत फारच अपवादाने माहिती आहे, असे दिसले.
- लोकांपर्यंत पेसा निधीबाबत माहितीही पोचलेली नाही. ती पोचावी, लोकांनी या निधीच्या वापराच्या नियोजनात सहभागी व्हावे, यासाठी प्रयत्न होत नाहीत. लोकांपर्यंत माहिती पोचू नये यासाठीच प्रयत्न केले जातात.
- पेसा निधीबाबतचे निर्णय खरे तर ग्रामसेवक आणि सरपंच व पंचायतीचे काही निवडक सदस्यच घेतात. अनेक गावांमध्ये ग्रामसभा घेतल्याचे कागदोपत्री दिसते. पण प्रत्यक्षात ग्रामसभा घेतल्या जात नाहीत.
- ग्रामसभेला लोक येत नाहीत. वैयक्तिक लाभाच्या योजनांबाबत माहिती मिळणार असेल, तरच लोक ग्रामसभेला येतात, अन्यथा नाही, असे ग्रामसेवक आणि पंचायतीच्या पदाधिकाऱ्यांचे मत होते. तर पाड्यावर ग्रामसभा होत नाहीत, त्या ग्रामपंचायतीच्या गावातच होतात. रोजच्या कामातून तिथे जाण्यासाठी वेळ काढता येत नाही, असेही लोकांनी सांगितले.

- पेसा निधी वेळेवर मिळत नाही. निम्मे वर्ष उलटून गेल्यावर पहिला हसा मिळतो. वर्ष संपायच्या आत खर्च नाही केला तर निधी परत जाईल, अशी भीती ग्रामसेवक घालतात. घाईघाईने स्वतःच्या मनातल्या योजना ग्रामसभेकडून मंजूर करवून घेतात. ग्रामसेवकांचे पुरवठादारांशी-कंत्राटदारांशी साटेलोटे असते. त्यातून गावाच्या उपयोगाची नसलेली कामे काढून कमिशन मिळवण्याचा उद्योग ग्रामसेवक करतात.
- पेसा निधीच्या योजनेमध्ये गावपातळीवर झालेल्या खर्चाच्या नियोजनामध्ये केवळ ३ लाख रुपयांच्या पुढील कामांसाठीच तालुका पातळीवरील तांत्रिक प्रशासकीय मान्यता घेणे गरजेचे आहे. पण प्रत्यक्षात मात्र ग्रामसेवक साऱ्याच खर्चांना तालुका स्तरावरून आगाऊ मंजूरी घेतात. ही मंजूरी देताना गटविकास कार्यालयाकडून त्यामध्ये फेरफारही केले जातात.
- तालुका पेसा समन्वयक हे गटविकास अधिकारी कार्यालयातील इतर कर्मचाऱ्यांप्रमाणे नाहीत, त्यांचा दर्जा आणि काम वेगळे आहे. पण अनेक ठिकाणी हे पेसा समन्वयक गटविकास अधिकाऱ्याच्या हाताखाली काम करताना आढळतात.
- एकंदरीनेच पेसा कायद्याबाबत गटविकास अधिकाऱ्यांपासून त्यांच्या कार्यालयातील अधिकारी-कर्मचाऱ्यांमध्ये कमालीचे अज्ञान दिसून येते.
- पेसा क्षेत्रातील गावांमध्ये लोकांमध्ये ग्रामसभांबद्दल जाणीव वाढावी, ग्रामसभांचे आयोजन योग्य पद्धतीने व्हावे, ग्रामसभांमध्ये लोकांचा सहभाग वाढावा, यासाठी प्रयत्न करण्यासाठी म्हणून पेसा मोबिलायझरची नेमणूक करण्याचे महाराष्ट्र शासनाने ठरवले. अनेक ठिकाणी पेसा मोबिलायझरची नियुक्ती करण्यात आली आहे असे सरकारी विभाग सांगतात. पण त्याबाबतची अधिकृत आकडेवारी आदिवासी विकास विभागाकडे उपलब्ध नाही. राजीव गांधी पंचायत सशक्तीकरण अभियानाच्या संकेतस्थलावरही याबाबत काही माहिती उपलब्ध नाही.
- जिथे पेसा मोबिलायझर आहेत, तिथे ते ग्राम पंचायतीमध्ये आणखी एक 'सरकारी कर्मचारी' म्हणून पाहिले जातात. ग्रामसेवक त्यांना स्वतःचे सहाय्यक म्हणून वापरून घेण्याचा प्रयत्न करतात. पेसा क्षेत्रामध्ये ग्रामसभा सक्षम करण्यासाठी मोबिलायझर हा महत्त्वाचा दुवा आहे. पण या दुव्याकडे अक्षम्य दुर्लक्ष झाले आहे.
- पेसा निधीसंदर्भात राज्यपातळीवर प्रशिक्षणाचा मोठा कार्यक्रम आखण्यात आला होता. राज्य पातळीवरील प्रशिक्षण यशदाने आयोजित केले. जिल्हा व तालुका स्तरावर प्रशिक्षणे घेतली गेली. त्यामधून त्या-त्या स्तरावरचे सरकारी अधिकारी-कर्मचारी, सरपंच-उपसरपंच, ग्रामकोष समितीचे सदस्य अशा सर्वांना प्रशिक्षण देण्यात आले. या प्रशिक्षणाचा उपयोग करून प्रशिक्षणार्थींनी लोकांपर्यंत माहिती पोचवणे व पेसा निधीच्या वापरासाठी लोकसहभाग घडवून आणणे अपेक्षित होते. पण अपवाद वगळता प्रत्यक्षात असे घडले नाही. त्याचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे ही प्रशिक्षणे केवळ उपचार म्हणून आटोपण्यात आली.

पेसा निधी योजना – सूचना व शिफारसी

पेसा निधीची योजना सुरु होऊन पाच वर्षे झाली आहेत. या काळात पेसा निधीच्या वापराचे चित्र समाधानकारक नाही, हे स्पष्ट आहे. पण या योजनेमध्ये अनेक क्षमता आहेत. त्या ओळखल्या पाहिजेत. पेसा निधीच्या योजनेमधील समस्यांचा आढावा घेऊन पुढे जाण्याच्या दिशेने काय करता येईल, त्याचा विचार केला पाहिजे.

- स्वतःच्या विकासकामांसाठी अबंधित निधी मिळणे ही ग्राम पंचायतींसाठी, त्यातही आदिवासी क्षेत्रातील गावांसाठी महत्त्वाची बाब आहे. त्यादृष्टीने अंमलबजावणीमध्ये त्रुटी दिसत असल्या, तरी पेसा निधीची योजना येत्या काळातही सुरु ठेवण्याची गरज आहे.
- सध्या मिळणारी पेसा निधीची रक्कम ही ग्राम पंचायतींना स्वतःच्या हक्काचा निधी देत असली, तरी ही रक्कम ग्राम पंचायतींच्या गरजांच्या मानाने फारच तोकडी आहे. ती वाढवण्याची गरज आहे. ही रक्कम किती वाढवावी, याबाबत अभ्यास करून निर्णय घेण्याची गरज आहे. दरवर्षी महागाई निर्देशांकानुसार निधीमध्ये वाढ करण्यात यावी.
- पेसा निधीची रक्कम अथवा प्रमाण निश्चित करण्यासाठी काही निकष ठरवले पाहिजेत. केवळ आदिवासी उपयोजनेतील ठरावीक हिस्सा, एवढाच निकष न ठेवता गावाच्या गरजा, वंचितपणा, विकास अनुशेष अशा निकषांचा विचार होणे आवश्यक आहे.
- याबाबत अभ्यास करून ठोस सूचना करण्यासाठी राज्याच्या वित्त विभागाने आदिवासी विकास विभाग व ग्रामीण विकास विभाग यांच्याशी समन्वयातून एक तज्ज्ञ समिती नेमावी. या समितीने आजवरच्या अनुभवाचा व अहवालांचा आढावा घेऊन, आदिवासी भागातील कार्यकर्ते-अभ्यासक-संस्था-संघटना व आदिवासी संघटना, लोकप्रतिनिधी, राजकीय पक्ष-संघटना यांच्याशी विचारविनिमय करून तीन महिन्यांच्या आत आपला अहवाल सरकारला सादर करावा. हा अहवाल सार्वजनिक करून त्यावर सूचना मागवून पुढील तीन महिन्यांमध्ये अंतिम निर्णय घ्यावा. समिती नेमल्यापासून सहा महिन्यांच्या कालावधीत पेसा निधीची पुनर्रचित योजना जाहीर करावी. व
- गावाला स्वतःच्या गरजांनुसार पेसा निधीचा वापर करण्याचे स्वातंत्र्य देण्याची गरज आहे. त्यासाठी हा निधी खऱ्या अर्थाने अबंधित असला पाहिजे.
- पेसा निधीची सध्या मिळणारी रक्कम तुटपुंजी आहे. ग्राम पंचायतीकडे इतर अनेक योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी निधी येत असतो. केंद्र सरकारच्या पंचायत राज मंत्रालयाने मांडलेली ग्रामपंचायत विकास आराखड्यांची अंमलबजावणी सुरु आहे. या आराखड्यामध्ये पेसा निधीचाही अंतर्भाव केला पाहिजे.
- पेसा निधी योजनेची अंमलबजावणी होत नाही, ही मोठी समस्या आहे. ही योजना नुकतीच सुरु झाली असल्यामुळे आदिवासी समाजामध्ये त्याबाबत जागरूकता नाही. अशा काळात योजनेच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी शासकीय यंत्रणेवर अधिक असते. या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी काही अपवाद वगळता

यातील कोणत्याही स्तरावरील सरकारी कर्मचारी-अधिकारी प्रामाणिकपणे काम करत नाहीत, हे वास्तव आहे. या योजनेच्या अंमलबजावणीत कसूर करणाऱ्या सरकारी कर्मचारी-अधिकार्यांना शिक्षा वा दंडाची कोणतीही तरतूद सध्याच्या मार्गदर्शक सूचनांमध्ये करण्यात आलेली नाही. त्याबाबत शासनाने निर्णय घेण्याची व त्याची अंमलबजावणी करण्याची गरज आहे.

- महाराष्ट्रातील आदिवासी सल्लागार परिषदेचे काम अत्यंत असमाधानकारक राहिले आहे. आदिवासी सल्लागार परिषदेने पेसा व पेसा निधीबाबत अधिक सतर्क आणि सक्रिय होणे गरजेचे आहे. त्यासाठी आदिवासी सल्लागार परिषदेची दर तीन महिन्यांतून किमान एक बैठक, म्हणजे वर्षातून किमान चार बैठका झाल्या पाहिजेत. प्रत्येक बैठकीमध्ये पेसा कायदा, पेसानिधी व वनाधिकार कायदा हे विषय कायम विषयपटलावर असले पाहिजेत. आदिवासी सल्लागार परिषदेच्या बैठकीच्या तारखा निश्चित झाल्यावर जाहीर केल्या पाहिजेत. या बैठकांपूर्वी लोकांकडून वरील तीन विषयांसंदर्भात सूचना व प्रश्न मागवले पाहिजेत. आदिवासी विकास परिषदेच्या बैठकांचे इतिवृत्त त्वरीत जाहीर केले पाहिजे. सर्व माहिती अशा प्रकारे जाहीर होणार असेल, तर लोकभयास्तव आदिवासी सल्लागार परिषदेचे कामकाज अधिक चांगले होण्यास मदत होईल.
- राज्यातील प्रत्येक एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयाच्या क्षेत्रामध्ये आदिवासी उपयोजनेच्या अंमलबजावणीचे सनियंत्रण व देखरेख करण्यासाठी प्रकल्पस्तरीय सनियंत्रण समित्या आहेत. या समित्यांनी आदिवासी उपयोजनेच्या आखणीमध्ये प्रकल्प कार्यालयाला मार्गदर्शन करणे व अंमलबजावणीवर देखरेख करणे अपेक्षित आहे. महाराष्ट्रामध्ये अनेक ठिकाणी या समित्या अस्तित्वातच नाहीत. असल्या तरी केवळ कागदावरच अस्तित्वात आहेत. प्रत्यक्षात त्या कार्यरत नाहीत. पेसा निधीबाबत तर प्रकल्प कार्यालयांना कोणतीच भूमिका नाही. पेसा निधी योजनेची अंमलबजावणी जरी ग्रामीण विकास विभागामार्फत होत असली, तरी तो आदिवासी उपयोजनेतील निधी आहे. त्यामुळे एकात्मिक आदिवासी प्रकल्प कार्यालये आणि प्रकल्पस्तरीय सनियंत्रण समित्यांनी त्याबाबत सतर्क राहून त्याच्या अंमलबजावणीवर देखरेख करणे महत्त्वाचे ठरेल.
- पंचायत राज हा ग्रामीण विकास विभागाच्या अखत्यारीतला विषय असल्याने, आणि गावपातळीपर्यंत ग्रामीण विकास विभागाची यंत्रणा कार्यरत असल्याने पेसा निधीच्या योजनेच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी ग्रामीण विकास विभागाकडे देण्यात आली आहे. पेसा समन्वयकांच्या धर्तीवर पेसा निधी योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी राज्यस्तरावर पेसा निधी योजना समन्वयक नेमणे आवश्यक आहे. हे पद व कार्यालय ग्रामीण विकास विभागांतर्गत स्थापन करण्यात यावे. राज्य पेसानिधी समन्वयकाने ग्रामीण विकास विभाग व आदिवासी विकास विभाग यांच्यामध्ये दुवा म्हणून काम करावे.
- जिल्हा व तालुका पेसा समन्वयकांची रिक्त पदे तातडीने भरण्यात आली पाहिजेत. पेसा निधीच्या अंमलबजावणीचे वास्तव, वेळोवेळी येणारे वेगवेगळे अनुभव लक्षात घेऊन त्यांचे वेळोवेळी व सतत प्रशिक्षण करण्याची गरज आहे.

- सर्व ग्रामपंचायतींमध्ये पेसा मोबिलायझरच्या नेमणुका करणे आणि त्यांचे पेसा कायदा, ग्रामसभा व पेसानिधी योजना याबाबत प्रशिक्षण करणे आवश्यक आहे.
- राज्यभरात पेसा गावे घोषित करण्याची प्रक्रिया गतिमान करण्यासाठी राज्य सरकारने कालमर्यादित मोहीम हाती घेण्याची गरज आहे. पेसा गाव घोषित झाले, की पेसानिधी थेट गावापर्यंत पोचणे सुकर होईल.
- विहित प्रक्रिया पूर्ण केलेल्या, पण उपविभागीय अधिकारी वा जिल्हाधिकारी स्तरावरून विहित कालमर्यादित कोणताही निर्णय झाला नसेल, तर अशा गावांची नोंद पेसा गाव म्हणून झाल्याचे गॅझेटद्वारे अथवा राज्यपालांच्या सहीने जाहीर करण्यात यावे. तसे पत्र, प्रमाणपत्र गावाला देण्याची व्यवस्था करावी. म्हणजे अशा पद्धतीने घोषित झालेल्या गावांनाही योजनांचा लाभ देणे सरकारी यंत्रणेवर बंधनकारक राहिल.
- जनधन योजनेमध्ये ज्या पद्धतीने बँक खाती उघडण्यात आली, तशा पद्धतीने ग्रामकोष समित्यांची खाती उघडण्यात यावीत. या कामामध्ये तालुका पेसा समन्वयक, ग्राम पंचायतीतील पेसा मोबिलायझर व स्थानिक पातळीवर काम करणाऱ्या संस्था-संघटनांनी सहकार्य व सहभाग घ्यावा.
- पेसा निधीची योजना खऱ्या अर्थाने, तिच्या खऱ्या स्वरूपात राबवायची असेल तर ग्रामसभा सक्षम आणि कार्यरत करणे आवश्यक आहे. गावाने निर्णय घ्यायचे, ती क्षेत्रे, ती संसाधने गावाच्या मालकीची राहणे महत्त्वाचे आहे. अन्यथा, विकासाचे नियोजन करण्याचा अधिकार आहे, पण ज्या संसाधनांच्या आधारे हे नियोजन करायचे, त्यावरच नियंत्रण नाही, अशी आदिवासी समूहांची अवस्था होण्याची भीती आहे. त्यादृष्टीने पेसा तरतुदीची काटेकोर आणि विनाविलंब अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. त्यासाठी राज्य सरकारने कालबद्ध मोहीम राबवण्याची गरज आहे.
- ग्रामसभांचे महत्त्व लोकांच्या लक्षात आणून देण्यासाठी विशेष प्रयत्न करावे लागतील. ग्रामसभा आयोजित करण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावे लागतील. ग्रामसभांची वारंवारिता वाढवावी लागेल.
- ग्रामसभा आणि ग्रामपंचायतीला नियोजनामध्ये सहाय्य करण्यासाठी काही तज्ज्ञगट नेमणे गरजेचे आहे. स्थानिक पातळीवरील महाविद्यालये व उच्चशिक्षण संस्था, तंत्रज्ञ-व्यावसायिक, निवृत्त सरकारी कर्मचारी, स्वयंसेवी संस्थांचे कार्यकर्ते यांचा समावेश या तज्ज्ञगटांमध्ये करावा. या तज्ज्ञगटांनी ग्रामसभेतील चर्चेमध्ये हस्तक्षेप न करता चर्चेमध्ये गरज पडेल त्याप्रमाणे मार्गदर्शन करावे. नियोजन आराखडे तयार करताना तांत्रिक बाजूंबाबत मार्गदर्शन व मदत करावी. विकासकामांवर देखरेखीमध्ये मदत करावी. ही प्रक्रिया सातत्याने सुरु ठेवावी.
- ग्रामपंचायत सदस्यांच्या सातत्यपूर्ण प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम आखणे गरजेचे आहे.
- पेसा निधीच्या योजनेबाबत मोठ्या प्रमाणावर माहितीचा अभाव आहे. लोकांपर्यंत माहिती पोचवण्यासाठी व्यापक प्रयत्न होण्याची गरज आहे. त्यासाठी स्थानिक पारंपरिक कलाप्रकारांचा चांगला उपयोग करून घेता येईल. तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे घरघरी मोबाईल स्मार्ट फोन पोचले आहेत. त्याचा वापर करून छोटे संदेश

प्रस्तुत करणे, छोट्या फिल्म्स-ऑडिओ व्हॉल्यूम करून त्या मोबाईलवरून प्रसारित करणे शक्य आहे. याच्याच जोडीला सोप्या भाषेतील लिखित साहित्यही निर्माण करण्याची गरज आहे. साहित्यनिर्मिती व साहित्यप्रसार या कामात स्वयंसेवी संस्थांचे सहकार्य घेणे इष्ट ठरेल.

- पेसा निधीची योजना यशस्वी व्हायची असेल, तर तिला व्यापक मोहिमेचे स्वरूप प्राप्त झाले पाहिजे. पेसा क्षेत्रातील व नजीकच्या भागातील युवागट, महाविद्यालये-विद्यापीठे अशा शैक्षणिक संस्था, शासकीय-निमशासकीय आजी-माजी कर्मचारी, अभियंते-लेखपरीक्षकांसारखे व्यावसायिक अशा गटांपर्यंतही पेसा निधीबाबत माहिती पोचवली पाहिजे. प्रसारमाध्यमांना याबाबत जागृत केले पाहिजे.
- पेसा निधीचे वार्षिक लेखापरीक्षण (ऑडिट) व सामाजिक अंकेक्षण (सोशल ऑडिट) करणे बंधनकारक आहे. अनेक ग्रामपंचायतींचे लेखापरीक्षण वर्षानुवर्षे होत नाही, कारण लेखापरीक्षण करणारी यंत्रणा सहजासहजी उपलब्ध होत नाही. आदिवासी भागात तर ही समस्या अधिक तीव्रपणे जाणवते. यावर मात करण्यासाठी सरकारच्या लेखाविभागात काम केलेल्या निवृत्त अधिकारी-कर्मचाऱ्यांची मदत घेणे शक्य होईल. त्याबरोबर लेखापरीक्षकांच्या संस्थांशी सामंजस्य वा सहकार्याचे करार करून त्यांची या कामात मदत घेता येऊ शकेल. त्यासाठी राज्य शासनाने राज्याच्या पातळीवर असे करार करावेत.
- राज्य शासनाने ग्रामीण रोजगार हमी योजनेसाठी सामाजिक अंकेक्षण विभागाची स्थापना केली आहे. या विभागाकडे पेसा निधीच्या सामाजिक अंकेक्षणाचे काम सोपवण्यात यावे.
- लोकशाहीमध्ये यंत्रणेच्या कारभारात पारदर्शकता आणण्यासाठी, यंत्रणेमध्ये उत्तरदायित्व निर्माण करण्यासाठी जनतेचा रेटा महत्त्वाचा ठरतो. त्यादृष्टीने पेसा निधीबाबत समुदायाधारित देखरेख समितीची तरतूद या योजनेमध्ये केली पाहिजे.

प्रकरण १

पेसा निधी योजना - ओळख

भारतात जवळपास ७०० आदिवासी जमाती आहेत. महाराष्ट्र राज्यात एकूण ४७ अनुसूचित जमाती आणि त्यातील ३ आदिम जमाती आहेत. राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी १६.५ टक्के म्हणजे ५० हजार ७५७ चौ. किमी इतके मोठे आदिवासी क्षेत्र आहे. राज्यातल्या १५ जिल्ह्यांमध्ये आणि ६८ तालुक्यांमध्ये आदिवासींची मोठी संख्या आहे.

२०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात आदिवासींची लोकसंख्या एक कोटीहून अधिक आहे. म्हणजे राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ९.३५ टक्के. देशातील एकूण आदिवासींपैकी १० टक्के आदिवासी महाराष्ट्रात राहातात. देशात आदिवासी लोकसंख्येबाबत मध्य प्रदेशाखालोखाल महाराष्ट्र दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. राज्यात इतक्या मोठ्या संख्येने असलेला आदिवासी समाज विकासाच्या बाबतीत मात्र तुलनेने मागे आहे.

आदिवासींचे लोकशाही हक्क राज्यघटनेने मान्य केले आहेत. त्यांच्या प्रतिनिधित्वासाठी आरक्षणाचीही तरतूद आहे. पण आदिवासी समूह विखुरलेले असल्याने लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व मात्र मिळत नाही. आदिवासी समूहांना सहमतीवर आधारलेल्या स्वशासनाची परंपरा आहे. पारदर्शक आणि स्वतंत्र मंडळांकडून समुदायाच्या साधनसंपत्तीचे व्यवस्थापन परंपरेने केले जात होते. तंटे सोडवण्यासाठी लोकांना सहभागी करून घेतले जात होते. आदिवासी समाजातील स्वशासनाची पद्धत लक्षात घेऊन पंचायत राज्य व्यवस्थेमध्ये आदिवासी क्षेत्रासाठी स्वशासन कायदा करण्यात आला आहे - पंचायत विस्तार (अनुसूचित क्षेत्र) अधिनियम अर्थात पेसा कायदा. पेसा कायद्याने आदिवासींच्या सहभागावर आधारलेल्या स्वशासनाच्या संस्कृतीला कायदेशीर मान्यता दिली. सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये केवळ क्रियाशील सदस्य म्हणूनच नव्हे तर धोरणकर्ते, धोरण राबवणारे, त्यावर देखरेख ठेवणारे आणि त्याचे मूल्यमापन करणारे सक्षम निर्णयकर्ते म्हणून आदिवासींचे स्थान मान्य केले.

भारतामध्ये पंचायत पातळीवरच्या प्रशासनाची ऐतिहासिक परंपरा आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात गांधीजींनीही ग्रामस्वराज्याची संकल्पना मांडली होती. स्वतंत्र भारताची राज्यघटना तयार करताना लोकशाहीमध्ये पंचायतीच्या स्थानावरून चर्चा झाली होती. पंचायतीच्या पातळीपर्यंत सत्तेचे विकेंद्रीकरण करावे, असे घटनेच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये म्हटले गेले. स्वशासनाचे अधिकार पंचायतींना द्यावेत, असे घटनेच्या ४०व्या कलमामध्ये स्पष्टपणे नमूद करण्यात आले. ७३ आणि ७४व्या घटनादुरुस्त्यांमुळे पंचायत राज व्यवस्थेला घटनात्मक दर्जा मिळाला.

७३व्या घटनादुरुस्तीमध्ये आदिवासींसाठी विशेष तरतूद नाही. पण आदिवासी भागामध्ये पूर्वीपासून ते आजपर्यंत खास गाव पंचायती अस्तित्वात आहेत. या गाव पंचायतींद्वारे गावाचा कारभार पाहिला जातो. आदिवासींच्या या स्वशासनाला धक्का पोहोचू नये म्हणून ७३व्या घटनादुरुस्ती विधेयकाला अनुसूचित क्षेत्रासाठी शिफारसी करण्यासाठी दिलीपसिंग भुरिया यांच्या नेतृत्वाखाली संसद सदस्य व तज्ज्ञांची समिती नेमण्यात आली होती. या समितीने केंद्र सरकारला आदिवासी स्वशासनासाठी काही शिफारसी केल्या. त्यावर आधारित पेसा कायदा २४ डिसेंबर १९९६ रोजी अस्तित्वात आला.

केंद्रीय पेसा कायद्यामध्ये अनुसूचित क्षेत्रासाठी करण्यात आलेल्या तरतुदी

या कायद्यामध्ये अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायती, ग्रामसभा यांना अनेक अधिकार मिळाले आहेत.

१. प्रत्येक ग्रामसभेला लोकांच्या चालिरीती, परंपरा, सांस्कृतिक वारसा, समाजाची साधनसंपत्ती तसेच पारंपरिक न्यायव्यवस्थेचे संरक्षण व जतन करण्याचा पूर्ण अधिकार असेल.
२. सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी ग्रामपंचायतीने करण्यापूर्वी अशा कार्यक्रमांना ग्रामसभेची परवानगी घ्यावी लागेल.
३. दारिद्र्यनिर्मूलन व इतर कार्यक्रमांसाठी गरजू लाभार्थींना ओळखून त्यांना निवडण्याची जबाबदारी ग्रामसभेवर राहिल.
४. ग्रामपंचायतीला विकास कार्यक्रमांसाठी वापरावयाच्या निधीसाठी ग्रामसभेकडून प्रमाणपत्र घ्यावे लागेल.
५. अनुसूचित क्षेत्रासाठी ग्रामपंचायतीमध्ये लोकसंख्येच्या प्रमाणात राखीव जागा ठेवण्यात येतील. त्याप्रमाणे :
 - अनुसूचित जमातींसाठीच्या राखीव जागा एकूण जागांपैकी निम्म्यापेक्षा कमी असणार नाहीत
 - अनुसूचित क्षेत्रांमधील सर्व सरपंचांची पदे अनुसूचित जमातींसाठी राखीव असतील.
६. अनुसूचित क्षेत्रातील जमीन विकास कामांसाठी ताब्यात घेताना तसेच त्या कार्यक्रमांमुळे विस्थापित झालेल्या लोकांचे पुनर्वसन करताना ग्रामसभा किंवा पंचायत संस्थांशी सल्लामसलत केली जाईल. अनुसूचित क्षेत्रातील विकास कार्यक्रमाचे प्रत्यक्ष नियोजन आणि अंमलबजावणी राज्यपातळीवर केली जाईल.
७. अनुसूचित क्षेत्रातील छोट्या जलाशयांचे नियोजन व व्यवस्थापन पंचायत संस्थांवर सोपवले जाईल.

८. अनुसूचित क्षेत्रातील खनिज पदार्थांच्या खाणीच्या परवान्यासाठी ग्रामसभा किंवा पंचायत संस्थांचे शिफारसपत्र असणे अत्यावश्यक ठरेल.
९. खनिज पदार्थांच्या लिलाव पद्धतीने विक्री करण्याच्या सवलतीबाबत ग्रामसभा किंवा पंचायत संस्थांची शिफारस आवश्यक असेल.

अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामसभेचे अधिकार

१. मादक पदार्थांचे सेवन व विक्री करण्यावर बंदी अथवा त्याचे नियमन करण्याचा अधिकार
२. किरकोळ जंगल उत्पादनांवर मालकी
३. अनुसूचित क्षेत्रातील जमीन बिगर आदिवासी माणसाकडे जाण्यापासून प्रतिबंध करण्याचा अधिकार. तसेच बेकायदा मार्गाने अनुसूचित जमातीची जमीन बळकावली गेली असल्यास त्यावर कारवाई करण्याचा अधिकार.
४. गावाच्या बाजाराचे नियमन करण्याचा अधिकार.
५. आदिवासींना मिळणाऱ्या सावकारी कर्जावर नियमनाचा अधिकार.
६. सामाजिक क्षेत्रांमधील संस्था व पदाधिकारी यांच्यावर नियमनाचा अधिकार.

अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामसभा व ग्राम पंचायतींच्या अधिकारांचे रक्षण

१. ग्रामसभा वा ग्राम पंचायतीच्या अधिकारावर वरिष्ठ पंचायती अतिक्रमण करणार नाहीत, यासाठी विशेष तरतुदी.
२. अनुसूचित क्षेत्रातील जिल्हा परिषदांसाठी सहाय्य सूचीतील क्षेत्राप्रमाणे प्रशासकीय यंत्रणा -

केंद्र सरकारने १९९६ साली पेसा कायदा संमत केल्यानंतर महाराष्ट्राने १९९७ साली पेसा कायदानुसार आपल्या ग्राम पंचायत कायद्यामध्ये बदल केले. या बदलांनुसार अनुसूचित क्षेत्रासाठी विशेष तरतुदी करण्यात आल्या. पेसा कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी केंद्रीय पातळीवर मार्गदर्शक नियमावली बनवण्यात आली. महाराष्ट्रात मात्र ग्रामपंचायत अधिनियमातील बदलांच्या अंमलबजावणीसाठी नियमावली २०१४ मध्ये म्हणजे पेसा कायद्याच्या अनुषंगाने ग्रामपंचायत कायद्यामध्ये सुधारणा केल्यानंतर तब्बल १७ वर्षांनी बनवण्यात आली. नियमावलीच्या अभावी अनुसूचित क्षेत्रासाठीच्या विशेष तरतुदींची अंमलबजावणी योग्य पद्धताने होत नव्हती. अनेकदा या कायद्यातील तरतुदींचा विपरीत अर्थ काढून आदिवासी स्वशासनाच्या संकल्पनेला हरताळही फासला गेला.

अनेक वर्षांच्या संघर्षानंतर या देशातल्या आणि राज्यातल्या आदिवासींना त्यांचे हक्क परत मिळाले आहेत. पण त्याचवेळी जागतिकीकरणाच्या रेट्यामुळे त्यांच्या निर्वाहसाधनांवर बाजारू यंत्रणांचा आणि शक्तींचा मोठा आघात होत आहे. आदिवासींच्या जगण्याचे आणि विकासाचे प्रश्न अधिक जटिल आणि व्यामिश्र बनत चालले आहेत. एका बाजूला आजवर नाकारले गेलेले अधिकार परत मिळून खाजगी मालकीची संकल्पना रुजणे आणि दुसरीकडे बाजारातील

आमिषांनी आणि दबावाने त्या खाजगी मालकीखालील साधनसंपत्तीवरील स्वामित्व गमवावे लागणे, अशा कोंडीत देशातला आणि राज्यातला आदिवासी समाज सापडला आहे. आदिवासींच्या विकासासाठी आदिवासी स्वशासन अस्तित्वात येणे आवश्यक आहे आणि त्यासाठी पेसा कायद्याची अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. वनहक्क कायदा व आदिवासी उपयोजना यासारख्या आदिवासी समूहांच्या दृष्टीने कळीच्या धोरणांची योग्य अंमलबजावणी होण्यासाठी पेसा कायद्याच्या अनुषंगाने केलेल्या बदलांची काटेकोर अंमलबजावणी होणेही महत्त्वाचे आहे. असे असतानाही महाराष्ट्रासारख्या प्रगत राज्यात मात्र पेसा कायद्याकडे अक्षम्य दुर्लक्ष करण्यात आले.

या पार्श्वभूमीवर, महाराष्ट्राच्या राज्यपालांनी त्यांच्या विशेषाधिकारात पेसा क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना विशेष निधी देण्यासाठी ३० ऑक्टोबर २०१४ रोजी एक अधिसूचना जारी केली. त्यानुसार महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियमात बदल करण्यात आले व आदिवासी उपयोजनेच्या निधीपैकी किमान ५ टक्के निधी पेसा क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना अबंधित निधी म्हणून देण्याची तरतूद करण्यात आली. त्यानुसार महाराष्ट्र शासनाने २०१५-१६ या वित्तीय वर्षापासून निधी देण्यास सुरुवातही केली. अनुसूचित क्षेत्राला विकासाचे नियोजन करण्याचे स्वातंत्र्य आणि अधिकार देणारी ही योजना महत्त्वाची आहे.

भारतीय राज्यघटनेने पाचव्या अनुसूचीचे क्षेत्र ज्या राज्यांमध्ये आहे, त्या राज्यांच्या राज्यपालांना आदिवासी हिताच्या दृष्टीने काही विशेषाधिकार दिले आहेत. राज्यघटनेतील अनुसूची ५ मधील परिच्छेद ५, उपपरिच्छेद (१) मध्ये नमूद केलेल्या विशेषाधिकाराचा वापर करून महाराष्ट्राचे तत्कालीन राज्यपाल डॉ. विद्यासागर राव यांनी महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम (III) १९५९ मध्ये सुधारणा केली. या सुधारणेद्वारे महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियम (III) १९५९ च्या कलम ५४ (बी) मध्ये एक उपकलम (ओ) समाविष्ट करण्यात आले. या उपकलमामध्ये राज्यातील अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना दरवर्षी आदिवासी उपयोजनेच्या एकूण तरतूदीपैकी किमान ५% निधी थेट उपलब्ध करून देण्याची तरतूद करण्यात आली.

राज्यपालांनी हा निर्णय घेतला, त्याला मुख्य आधार होता तो केंद्रीय पेसा कायद्यातील तरतूदीचा. आदिवासी व्यक्ती-समूह आणि क्षेत्रांच्या विकासासाठी आदिवासी उपयोजना राबवली जाते. आदिवासी भागात गावाच्या विकासासाठी येणारा निधी कसा वापरावा हे ठरवण्याचा, विकासकामांचा प्राधान्यक्रम ठरवण्याचा अधिकार पेसा कायद्यातील कलम ४ (m)(vii) द्वारे पेसा क्षेत्रातील पंचायत व ग्रामसभांना देण्यात आला आहे. या तरतूदीच्या आधारेच महाराष्ट्राच्या तत्कालीन राज्यपालांनी राज्याच्या आदिवासी उपयोजनेतील एक वाटा थेट ग्रामपंचायतींकडे वर्ग करण्याचा आणि या निधीच्या वापराबाबतच्या निर्णयाचा अधिकार ग्रामसभांना देण्याचा निर्णय घेतला. राज्याच्या वार्षिक योजनेतील आदिवासी उपयोजनेच्या एकूण नियतव्ययापैकी ५ टक्के निधी अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात देण्याची तरतूद या अधिसूचनेद्वारे करण्यात आली. एका ग्रामपंचायतींतर्गत एकापेक्षा अधिक गावे असतील, तर प्रत्येक गावाच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात या निधीचा वापर करण्यात यावा, असे स्पष्टपणे नमूद करण्यात आले. ग्रामपंचायतींकडे येणाऱ्या निधीचा वापर ग्रामसभा ठरवेल त्या बाबींसाठी व ग्रामसभा ठरवेल त्या प्रमाणात करण्याचे स्पष्ट निर्देश या अधिसूचनेद्वारे देण्यात आले.

राज्यपालांनी जारी केलेल्या अधिसूचनेची व ५ टक्के पेसा निधीच्या तरतुदीची अंमलबजावणी करण्यासाठी मंत्रिमंडळाच्या ९ एप्रिल २०१५ रोजी झालेल्या बैठकीमध्ये निर्णय घेण्यात आला (महाराष्ट्र शासन आदिवासी विकास विभाग, शासन निर्णय क्र. : पेसा-२०१५ / प्र.क्र.१९ / का. १७, दि. २१ एप्रिल २०१५). या निर्णयाद्वारे हा निधी वितरित करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वेही निश्चित करण्यात आली. त्यानुसार या निधीचा उपयोग (अ) पायाभूत सुविधा (ब) वनहक्क अधिनियम (FRA) व पेसा (PESA) कायद्याची अंमलबजावणी, (क) आरोग्य, स्वच्छता, शिक्षण व (ड) वनीकरण, वन्यजीव संवर्धन, जलसंधारण, वनतळी, वन्यजीव पर्यटन व वन उपजीविका या बाबींसाठी प्रत्येकी १/४ या प्रमाणात खर्च करणे अपेक्षित होते.

हा निधी वितरित करण्यासाठी २०११च्या जनगणनेतील लोकसंख्या विचारात घेतली जाईल, असे नमूद करण्यात आले. २०१५-१६ या आर्थिक वर्षापासून पेसा क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींकडे त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात हा निधी ग्रामसभा कोषाच्या स्वतंत्र बँक खात्यामध्ये थेट वर्ग करण्यात येऊ लागला. ग्रामपंचायतीमध्ये समाविष्ट असलेली गावे, पाडे, तांडे व वाड्या यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रत्येक गाव, पाडा, तांडा व वाडीसाठी या निधीचा वापर करायचा आहे.

या निधीतून कोणती कामे करायची, याचा निर्णय ग्रामसभेमध्ये सर्वानुमते होणे आवश्यक आहे. निधी वापरण्यासाठी ग्रामसभा कोष समितीला ग्रामसभेची मान्यता घेणे बंधनकारक आहे. या निधीच्या वापरातून गावात करायच्या कामांची ग्रामसभेने केलेली निवड हीच प्रशासकीय मान्यता समजण्यात येईल. या कामांसाठी ग्राम पंचायतीसह वरील पंचायतींच्या, सरकारांच्या प्रशासकीय मान्यतेची आवश्यकता नाही. रु. तीन लाखापर्यंतच्या कामांसाठी स्वतंत्र तांत्रिक मंजूरीचीही गरज नाही. या मर्यादेपुढील खर्चासाठीच संबंधित अधिकाऱ्यांची तांत्रिक मंजूरी घ्यावी लागेल.

या निधीच्या वापराचे नियोजन सहभागी पद्धतीने ग्रामसभेमध्ये करणे बंधनकारक आहे. गावाच्या गरजा व हाती घ्यायच्या कामांची चर्चा ग्रामसभेमध्ये झाली पाहिजे. ग्रामसभेमध्ये आलेल्या सूचनांच्या आधारे ग्रामपंचायतीने वार्षिक नियोजन आराखडा तयार करायचा व त्याला ग्रामसभेची मंजूरी घ्यायची आहे.

या निधीबाबत व त्याच्या खर्चाबाबत ग्रामपंचायतीने ग्रामसभेला संपूर्ण माहिती पारदर्शकपणे दिली पाहिजे, असे या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये नमूद करण्यात आले. या निधीच्या वापरामध्ये पारदर्शकता राखण्यासाठी झालेला खर्च व कामे जाहीर करणे ग्रामपंचायतीला बंधनकारक आहे. तसेच सामाजिक अंकेक्षणाचीही तरतूद करण्यात आली आहे.

विविध योजना-कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी राज्य व केंद्र सरकारकडून अनेक मार्गांनी ग्रामपंचायतीकडे निधी येत असतो. पण हा सारा निधी त्या-त्या योजना-कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी असतो. या योजना-कार्यक्रमांच्या पलीकडे गावाच्या काही गरजा असतील, तर त्यासाठी ग्रामपंचायतीकडे स्वतःच्या निधीची मोठी वानवा असते. पेसा निधी हा एक प्रकारे अबंधित निधी असल्यामुळे गावाला योजना-कार्यक्रमांच्या पलीकडे जाऊन स्वतःच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी या निधीचा वापर करण्याची शक्यता तयार झाली.

अर्थात, कोणत्याही प्रकारच्या विकासाच्या नियोजनाचा अनुभव नसलेल्या ग्रामसभा या अबंधित निधीचा योग्य

विनियोग करू शकतील का? हा प्रश्न उपस्थित होणे स्वाभाविक आहे. ग्रामसभा आणि ग्रामपंचायतींना याबाबतील मार्गदर्शक म्हणून या निधीचा उपयोग कोणत्या कामांसाठी करता येईल आणि कोणत्या कामांसाठी करता येणार नाही याची यादीही उपरोक्त शासननिर्णयामध्ये देण्यात आली. वैयक्तिक लाभाच्या बाबींसाठी या निधीचा वापर करू नये; या निधीच्या वापरातून मुख्यतः सामूहिक लाभाची कामे, सार्वजनिक सुविधांचा विकास, कौशल्यविकास व रोजगारनिर्मितीचे उपक्रम, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संरक्षण, संवर्धन व व्यवस्थापन, आवश्यक मनुष्यबळाची तरतूद यासाठी करावा, असे या सूचनांमध्ये नमूद करण्यात आले आहे. आदिवासी विकासाखेरीज इतर बाबींवर हा निधी खर्च केला जाऊ नये, असे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

या निधीच्या योग्य वापरासाठी गावातील विविध समित्या, तसेच प्रशासकीय अधिकारी गावाला योग्य ती तांत्रिक मदत करतील, असे शासननिर्णयामध्ये नमूद करण्यात आले आहे.

या साऱ्या प्रक्रियेमध्ये लोकांमध्ये या निधीबाबतची, त्याबाबतच्या निर्णयप्रक्रियांची माहिती असणे आवश्यक आहे. लोकांमध्ये याबाबतची जाणीवजागृती करण्यासाठी, तसेच याबाबत ग्रामपंचायतींचे सक्षमीकरण करण्यासाठी शासनाने मोठा कार्यक्रम आखला. त्यातून राज्य पातळीवर आणि जिल्ह्या-जिल्ह्यात प्रशिक्षण शिबिरे घेण्यात आली. राज्य पातळीवर 'यशदा'ने माहितीपुस्तिका तयार केल्या. प्रवीण प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण केले. अनुसूचित क्षेत्रातील गावपातळीवरील लोकप्रतिनिधी, समिती सदस्य व कर्मचारी यांच्यासाठी जिल्हा परिषद प्रभाग स्तरावरच्या शिबिरांचे आयोजन करण्यात आले. अनुसूचित क्षेत्रातील प्रत्येक ग्रामपंचायतीचे सरपंच अथवा उपसरपंच, ग्रामपंचायतीच्या एकत्रित ग्रामकोषसमितीच्या ग्रामसेवकासह तीन सदस्य व ग्रामपंचायतीतील वनहक्क समितीचा एक सदस्य अशा प्रत्येक ग्रामपंचायतीतून सरासरी पाच व्यक्तींना या शिबिरांमध्ये माहिती देण्याचे ठरवण्यात आले.

पेसा कायद्याच्या अंमलबजावणीमध्ये जिल्हा व तालुका प्रशासनाला मदत करण्यासाठी राजीव गांधी पंचायत सशक्तीकरण अभियानांतर्गत जिल्हा व तालुका स्तरावर पेसा समन्वयकांची नेमणूक करण्याची तरतूद करण्यात आली होती. ज्या ठिकाणी या नेमणुका झाल्या असतील, त्या ठिकाणी प्रशिक्षणामध्ये या समन्वयकांनी जबाबदारीची भूमिका पार पाडणे अपेक्षित होते.

प्रशिक्षणानंतर पेसा निधीच्या वापराच्या नियोजनासाठी पेसा ग्रामसभांचे एकत्रिकरण (mobilisation) करण्यासाठी एका ग्राम पंचायतीमध्ये एका मोबिलायझरची नियुक्ती करण्याचा निर्णय घेण्यात आला (महाराष्ट्र शासन, ग्रामविकास विभाग, शासन परिपत्रक क्र.: रागांपं-२०१६ / प्र.क्र. १०१ / योजना-४, दि. २२ जून २०१६). या कामासाठी पाचव्या अनुसूचीमध्ये येणाऱ्या २८३५ ग्रामपंचायतींमधील प्रत्येक ग्रामपंचायतीमध्ये राज्य ग्रामीण आजीविका मिशन वा महिला आर्थिक विकास महामंडळ अंतर्गत स्थापन झालेल्या एका महिला बचत गटाची निवड ग्रामसभेने करणे अपेक्षित होते. निवड झालेल्या बचत गटाने आपल्यातील एका सदस्याची संपर्क व्यक्ती म्हणून निवड करणे अपेक्षित होते. पेसा कायद्याबाबत जनमानसात जागृतीचे महत्त्वाचे काम करण्याची जबाबदारी या संपर्क व्यक्तीकडे - मोबिलायझरकडे - देण्यात आली. लोक आणि ग्रामसभांना त्यांच्या अधिकारांची माहिती करून देणे, ते अधिकार वापरण्याला प्रवृत्त करणे, ग्राम पंचायतींतर्गत येणाऱ्या सर्व ग्रामसभांच्या प्रशासकीय व आर्थिक बाबींच्या नोंदी अद्ययावत ठेवण्यास ग्रामसभेला

मदत करणे, आणि मुख्य म्हणजे ग्रामसभा आणि ग्रामसेवक यांच्यामधील दुवा म्हणून काम करणे ही कामे मोबिलायझरकडे देण्याचा निर्णय झाला. या कामासाठी मानधनाचीही तरतूद करण्यात आली.

शासननिर्णयातील सुधारणा

राज्यपालांच्या अध्यादेशानंतर एप्रिल २०१५ मध्ये राज्य शासनाने जारी केलेल्या शासननिर्णयातील तरतुदींच्या काही महत्त्वाच्या मर्यादा काही काळातच स्पष्ट झाल्या. उदाहरणार्थ, सुरुवातीच्या शासन निर्णयामध्ये एका वर्षातील खर्चाच्या कामगिरीचे मूल्यमापन करून त्याआधारे पुढील वर्षाच्या निधीबाबत निर्णय घेण्याचा अधिकार राज्य सरकारने स्वतःकडे ठेवला होता. या मूल्यमापनासाठी कुपोषण, बालविवाह, शिक्षणातून मुलींच्या गळतीचे प्रमाण व वनक्षेत्रावरील अतिक्रमण असे चार निकष ठरवले गेले. या चार निकषांबाबत गावाने किती प्रगती केली, त्यावर पुढील वर्षी किती निधी द्यायचा हे ठरवले जाणार होते. पण या चारही बाबी केवळ गावाच्या नियंत्रणातल्या नाहीत. त्यांच्यावर गावाच्या नियंत्रणाबाहेरच्या अनेक घटकांचा परिणाम होत असतो, हे चळवळी-कार्यकर्ते व काही चांगले सनदी अधिकारी यांनी लक्षात आणून दिले. त्यानुसार पुढे २०१६ साली या शासननिर्णयामध्ये सुधारणा करण्यात आली. हे निकष वगळण्यात आले.

सुरुवातीच्या शासन निर्णयामध्ये नमूद केल्याप्रमाणे पेसा निधीचा वापर केवळ चार प्रमुख बाबींवर करणे बंधनकारक होते. त्यानुसार पहिल्या दोन वर्षांमध्ये (२०१५-१६ व २०१६-१७) निधीचे नियोजन करण्यात आले. पण हा निधी अबंधित असेल, तर त्याला या चार बाबींची चौकट कशासाठी? असा रास्त प्रश्न विचारला जाऊ लागला. त्यामध्येही सुधारणा करून या चारच बाबींवर खर्च करण्याची अट शिथिल करण्यात आली. (महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग, शासन शुद्धीपत्रक क्रमांक : पेसा २०१५ / प्र. क्र. १९ / का-१७, दि. २० फेब्रुवारी २०१६)

तसेच राज्यपालांच्या मूळ अध्यादेशात अनुसूचित क्षेत्रातील ग्राम पंचायतीच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात निधीचे वाटप करण्यात यावे, असे म्हटले होते. आदिवासी विकास विभागाने यामध्ये सुधारणा सुचवली (दि. २२ मार्च २०१६). त्यानुसार राज्यपालांनी आदेश जारी केला व राज्यातील अनुसूचित क्षेत्रातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येपैकी त्या-त्या ग्राम पंचायतीतील आदिवासी लोकसंख्येच्या प्रमाणात या निधीचे वाटप करावे, अशी दुरुस्ती केली (१३ एप्रिल २०१६).

योजना आयोगाच्या बरखास्तीनंतर

मे २०१४ मध्ये केंद्र सरकारमध्ये सत्तेवर आल्यावर मोदी सरकारने योजना आयोग बरखास्त केला. त्याचबरोबर १९५२ पासून स्वीकारलेल्या पंचवार्षिक योजनेच्या धोरणाला सोडचिठ्ठी दिली. बारावी पंचवार्षिक योजना संपल्यानंतर म्हणजे एप्रिल २०१७ पासून पंचवार्षिक योजना न आखण्याचा निर्णय घेण्यात आला. याचा परिणाम घटक योजनांवर झाला. आदिवासी उपयोजना (Tribal Sub Plan - TSP) हा योजना खर्चाचा उपभाग. देशातील वा राज्यातील आदिवासींच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात देशाच्या वा राज्याच्या योजना खर्चातील हिस्सा राखून ठेवण्याची योजना म्हणजे

आदिवासी उपयोजना. योजनांचं नाही, योजना खर्चचं नाही, तेव्हा आदिवासी उपयोजना ही संकल्पना रद्दबातल ठरली. बाराव्या पंचवार्षिक योजनेनंतर आदिवासींसाठी राखीव निधीची तरतूद होईल की नाही, याबाबत अनेक अभ्यासकांनी शंका व्यक्त केली होती. बाराव्या पंचवार्षिक योजनेचा काळ संपल्यानंतर म्हणजे २०१७-१८ या वित्तीय वर्षापासून घटक उपयोजना सादर केल्या जात नाहीत. त्याऐवजी सरकारच्या खर्चाचे विकासखर्च व विकासेतर खर्च असे वर्गीकरण करण्यात येते. ढोबळ मानाने विकासाच्या विविध योजनांसाठीचा खर्च विकासखर्चामध्ये गणला जातो. आदिवासी लोकसंख्येच्या प्रमाणात विकासयोजनांच्या निधीमधील हिस्सा आदिवासी समूहांसाठी खर्च करावा, असे आदिवासी उपयोजनेच्या जवळ जाणारे तत्त्व अवलंबले जाते. याला आता 'आदिवासी घटक योजना' (Tribal Component Scheme) असे म्हणतात. देशाच्या पातळीवर हे बदल झाल्यानंतर महाराष्ट्राच्या अर्थसंकल्पीय संकल्पनांमध्येही हे बदल स्वीकारले गेले. त्यानुसार २७ फेब्रुवारी २०१७ रोजी राज्यपाल कार्यालयाने अधिसूचना जारी करून महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियमामध्ये दोन महत्त्वाच्या सुधारणा केल्या. आदिवासी उपयोजनेऐवजी आदिवासी घटक योजना, आणि वार्षिक योजनेऐवजी वार्षिक वित्तविषयक विवरणपत्र या संज्ञा वापरण्याचे निर्देश दिले. (महाराष्ट्र शासन राजपत्र - असाधारण भाग ८, दि. २७ फेब्रुवारी २०१७). त्यामुळे २०१७-१८ या वित्तीय वर्षापासून आदिवासी घटक योजनेतील ५ टक्के निधी थेटपणे पेसा क्षेत्रातील गावांना देण्यास सुरुवात झाली.

ग्रामसभा आणि ग्रामसभा कोष

पेसा कायद्याच्या गाभ्याच्या स्थानी आहे ग्रामसभा. पेसा कायद्यामध्ये प्रत्येक गावाला स्वतःची ग्रामसभा असण्याचा अधिकार आहे असे नमूद करण्यात आले आहे. पेसा निधीचे वितरण प्रत्येक गावातील लोकसंख्येच्या आधारे होईल; आणि या निधीच्या वापराबाबतच्या निर्णयाचे अधिकार ग्रामसभेला देण्यात आले आहेत. पण गाव म्हणजे नेमके काय? ग्रामपंचायत, की त्या ग्रामपंचायतीमध्ये येणारा प्रत्येक पाडा-तांडा-वाडी-गाव? ग्रामसभा म्हणजे नेमकी कोणती ग्रामसभा? ग्रामपंचायतीची एकत्रित ग्रामसभा, की त्या ग्रामपंचायतीमध्ये येणाऱ्या प्रत्येक गाव-पाडा-तांडा-वाडीची ग्रामसभा? पेसा निधी थेट ग्रामसभा कोष समितीच्या खात्यात जमा होणार, पण ग्रामसभा कोष समिती नेमकी कोणती? ग्रामपंचायतीची की प्रत्येक गावाची? या साऱ्या प्रश्नांबाबत स्पष्टता असणे महत्त्वाचे होते.

ग्रामपंचायत अधिनियमामध्ये केलेल्या सुधारणेमध्ये गाव आणि ग्रामसभेबाबत अधिक स्पष्टता आणण्याच्या दृष्टीने राज्यपालांनी २५ जून २०१४ रोजी आदेश जारी करून आणखी सुधारणा केली होती. अनुसूचित क्षेत्रातील गाव म्हणजे परंपरा व रूढीनुसार स्वतःचे व्यवहार सांभाळणारा समुदाय राहात असलेले व विहित प्रक्रियेद्वारे गाव म्हणून घोषित झालेले वसतिस्थान अथवा पाडा अथवा पाड्यांचा समूह हे स्पष्ट केले होते.

४ मार्च २०१४ रोजी प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या महाराष्ट्र ग्रामपंचायतीसंबंधीचे उपबंध (अनुसूचित क्षेत्रांवर विस्तारित करण्याबाबत) नियम २०१४ (थोडक्यात, पेसा नियम) मधील नियम १४ मध्ये ग्रामसभा कोषाबद्दल सविस्तर मांडणी करण्यात आली होती.

या दोन घडामोडींच्या अनुषंगाने ग्रामसभाकोषासंदर्भातील मार्गदर्शक सूचनांचा एक शासन निर्णय जारी करण्यात आला

(महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग, शासन निर्णय क्रमांक: पेसा अ-२०१५/ प्र.क्र.९८/का.१७, दि. २१ ऑगस्ट २०१५). पेसा कायदानुसार गावाच्या व्याख्येच्या अनुषंगाने व पेसा नियमातील नियम क्र. १४ नुसार घोषित गावांना स्वतःची ग्रामसभा, स्वतःचा ग्रामसभा कोष असेल, हे त्यामध्ये स्पष्टपणे मांडण्यात आले.

निधी आदिवासी विकास विभागाचा, नियंत्रण कोणाचे ?

आदिवासी हा तसा आदिवासी विकास विभागाचा विषय. तर पंचायत हा ग्रामीण विकास विभागाच्या अखत्यारीतला विषय. अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायती या इतर ग्रामपंचायतींप्रमाणे ग्रामीण विकास विभागाच्या अखत्यारीत येतात. पेसा निधी हा आदिवासी उपयोजनेमधून दिला जाणार. पण ग्राम पंचायती तो खर्च करणार असल्याने, या निधीचे सनियंत्रण ग्रामीण विकास विभागाच्या यंत्रणेमार्फत होते. आदिवासी विकास विभागाच्या अखत्यारीतील एकात्मिक आदिवासी प्रकल्प कार्यालयांचा सहभाग केवळ माहिती घेण्यापुरताच होता. निधी एका खात्याचा आणि सनियंत्रण दुसऱ्या खात्याचे यामुळे गोंधळ होण्याची शक्यता अधिक असते. त्यामुळे नुकतेच एका शासननिर्णयाद्वारे पेसा निधी ग्रामीण विकास विभागाकडे वर्ग करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. मुख्यमंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखालील राज्य आदिवासी सल्लागार मंडळाच्या ५० व्या बैठकीत त्याबाबतचा ठराव करण्यात आला (११ फेब्रुवारी २०१९). त्यानुसार हा शासननिर्णय जारी करण्यात आला आहे (महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग, शासन निर्णय क्रमांक: पेसा अ-२०१९/ प्र.क्र. ८८ / का.१७, दि. १९ जून २०१९). पेसा निधीच्या सनियंत्रणासाठी आदिवासी विकास विभागाने pesafundmanagement.maharashtra.gov.in ही एक संगणकप्रणाली विकसित केली होती. तीही ताज्या शासननिर्णयाद्वारे ग्रामीण विकास विभागाकडे वर्ग करण्यात आली आहे.

पेसा निधीची ही योजना सुरु होऊन पाच वर्षांचा काळ उलटला आहे. १९९३ साली पंचायत राज कायदा संमत झाला. त्यानुसार स्थानिक पातळीवरच्या पंचायत व्यवस्थेतील संस्थांना स्थानिक सरकार म्हणून मान्यता मिळाली. अनुसूचित क्षेत्रामध्ये पंचायत व्यवस्थेचा विस्तार करताना ग्रामसभांना केंद्रस्थानी ठेवून १९९६ साली पेसा कायदा करण्यात आला. त्यामुळे थेट लोकशाहीच्या दिशेने पाऊल जरूर पडले. या दोन्ही कायद्यांमुळे राजकीय पातळीवर विकेंद्रीकरण झाले, पण आर्थिक विकेंद्रीकरण मात्र झाले नाही. स्वतःचा निधी उभा करण्याचे अधिकार पंचायत राज संस्थांना दिले गेले नाहीत. राज्य किंवा केंद्र सरकारकडून मिळणाऱ्या तुटपुंज्या आर्थिक सहाय्यावर पंचायत राज संस्था खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र होऊ शकल्या नाहीत. त्यामुळे स्वतःचे उत्पन्नाचे अगदीच मर्यादित स्रोत असणाऱ्या अनुसूचित भागातील ग्रामपंचायतींसाठी, गावांसाठी दरवर्षी मिळणारी काही लाखातली रक्कम ही तशी मोठीच आहे. अनुसूचित क्षेत्राला विकासाचे नियोजन करण्याचे स्वातंत्र्य आणि अधिकार देणारी ही योजना महत्त्वाची आहे.

□ □ □

प्रकरण २

प्रकल्पक्षेत्राविषयी

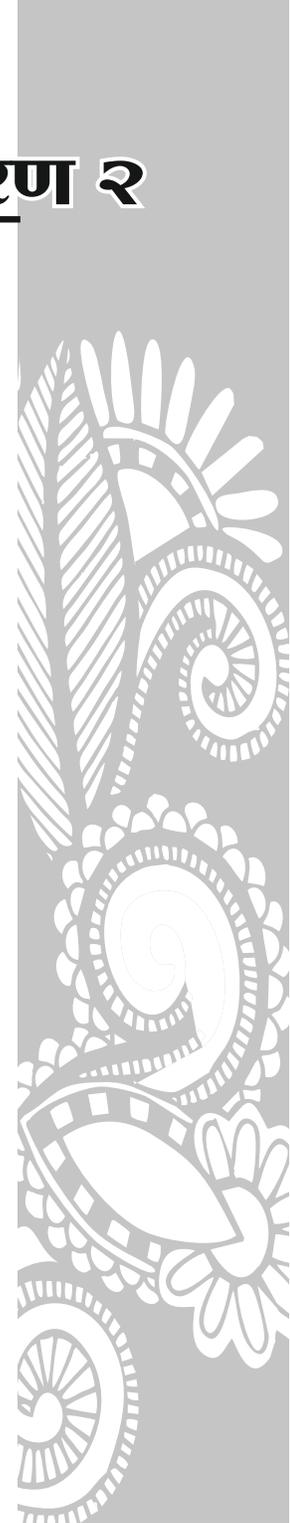
भारतात जवळपास ७०० आदिवासी जमाती आहेत. महाराष्ट्र राज्यात एकूण ४७ अनुसूचित जमाती आणि त्यातील ३ आदिम जमाती आहेत. राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी १६.५ टक्के म्हणजे ५० हजार ७५७ चौ. किमी इतके मोठे आदिवासी क्षेत्र आहे. राज्यातल्या १५ जिल्ह्यांमध्ये आणि ६८ तालुक्यांमध्ये आदिवासींची मोठी संख्या आहे.

२०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात आदिवासींची लोकसंख्या एक कोटीहून अधिक आहे. म्हणजे राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ९.३५ टक्के. देशातील एकूण आदिवासींपैकी १० टक्के आदिवासी महाराष्ट्रात रहातात. देशात आदिवासी लोकसंख्येबाबत मध्यप्रदेशा खालोखाल महाराष्ट्र दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. सह्याद्री, सातपुडा आणि विंध्य पर्वतांच्या प्रदेशात राज्यातला आदिवासी वास्तव्य करून आहे. याशिवाय इतरत्रही आदिवासींची तुरळक वस्ती आहे.

तक्ता २.१ - महाराष्ट्र - पाचव्या अनुसूचीमध्ये समाविष्ट केलेला भाग

जिल्हे (पूर्णपणे समाविष्ट)	०
जिल्हे (आंशिकरित्या समाविष्ट)	१३
तालुके (पूर्णपणे समाविष्ट)	२३
तालुके (आंशिकरित्या समाविष्ट)	३६
ग्राम पंचायती	२८३५
गावे ५	५९०५

महाराष्ट्रातील आदिवासींची अर्थव्यवस्था, समाजसंघटन, धर्मविधी, कला इत्यादी भारतातील आदिवासींप्रमाणेच आहेत. शेती हा मुख्य व्यवसाय, त्याशिवाय अन्नसंकलन, मासेमारी व शिकार हे राज्यातील आदिवासींचे इतर व्यवसाय आहेत. नैसर्गिक संसाधनांवर होत असलेल्या अतिक्रमणामुळे आदिवासींचे पारंपरिक व्यवसाय धोक्यात आले आहेत. परिणामी, उपजीविकेच्या शोधात आदिवासींना स्थलांतर करावे लागत आहे.

राज्याच्या मुख्यतः उत्तरेकडील डोंगराळ भागात आदिवासी समूह मोठ्या संख्येने आढळतात. कोकण, उत्तर महाराष्ट्र (खानदेश) आणि विदर्भात (पूर्व आणि पश्चिम दोन्ही) आदिवासींची संख्या मोठी आहे. पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाड्यात काही मोजक्या तालुक्यांमध्ये आदिवासींची मोठी संख्या आढळते. सदरच्या अभ्यासामध्ये प्रत्यक्ष माहिती मिळवण्यासाठी क्षेत्र निवडताना आदिवासींची मोठी संख्या असणाऱ्या राज्याच्या सर्व प्रमुख विभागांचे प्रतिनिधित्व असावे, हे सूत्र समोर ठेवले होते. त्यानुसार पुढील ठिकाणी सर्वेक्षण व प्राथमिक स्रोतांमधून माहिती मिळवण्याचे काम करण्यात आले.

तक्ता २.२ - प्रकल्पक्षेत्र

जिल्हा	तालुका	ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/तांडा
अमरावती	धारणी	बैरागड	कोमडाढाणा
			टंगटंगढाणा
		चटवाबोड	कसाईखेडा
		कुटंगा	हरदा
			सावळखेडा
		रंगूबेली	धोकडा
			खामदा
			किन्नीखेडा
			रंगूबेली
		नांदेड	किनवट
	वरगुडा		
घोटी	नवाखेड		
जरूर	जरूर		
	जवरला		
जवरला	काजीपोड		
	जवरला		
कणकी	डोंगरगाव		
नाशिक	इगतपुरी	आंबेवाडी	आंबेवाडी
			नांदूरकीची वाडी
		भावली	धामडकी
			गवांदे (धारवाडी)
		इंदोरे	इंदोरे
		खडकेद	खडकेद
		खेड	देवाची वाडी
			काननवाडी
			खेड
			ठाकूरवाडी
कुरुंगवाडी	कुरुंगवाडी		
मानवेढे	जामुंडे		

		वासाळी	रामनगर
			सांबरवाडी
			वासाळी
पालघर	जव्हार	कासटवाडी	जयेश्वर
			रामनगर

अभ्यासप्रकल्पासाठी निवडलेल्या क्षेत्रामध्ये विविध अनुसूचित जमाती आहेत. या प्रत्येक जमातीची स्वतःची वैशिष्ट्ये आहेत. सामाजिक-आर्थिक-राजकीय विकासाच्या बाबतीत त्यांच्यामध्ये भिन्नता आहे. उपजीविकेचे स्रोत, संसाधनांची मालकी याबाबतीत मरक आहे. आदिवासी म्हणजे एकजिनसी समाज नसतो. त्या समाजामध्येही - जमाती-जमातीमध्ये, जमातीअंतर्गतही - विभिन्नता असते. ती समजून घेणे, प्रत्येक जमातीचा स्तर समजून घेणे, त्या-त्या जमातीमधील उतरंडी समजून घेणे अभ्यासाच्या दृष्टीने आवश्यक ठरते.

अमरावती जिल्ह्यातील धारणीच्या परिसरामध्ये कोरकू आणि गोंड, नांदेडच्या किनवटमध्ये गोंड आणि कोलाम, नाशिक जिल्ह्यातील इगतपुरीमध्ये महादेव कोळी आणि महादेव ठाकूर, तर पालघर जिल्ह्यातील जव्हारच्या परिसरामध्ये वारली आणि कोकणा जमातींची प्रमुख वस्ती आहे. या अनुसूचित जमातीपैकी गोंड हे ऐतिहासिकदृष्ट्या अधिक संघटित आहेत. तर विकासाच्या निर्देशांकात महादेव कोळी आणि महादेव ठाकूर या जमाती इतर अनुसूचित जमातींच्या तुलनेत पुढारलेल्या आहेत. किनवटच्या परिसरातील कोलाम ही आदिम जमात आहे.

कोकण, उत्तर महाराष्ट्र, विदर्भ आणि मराठवाडा या चार विभागातील प्रत्येकी एक असे चार जिल्हे, प्रत्येक जिल्ह्यातील एक असे चार तालुके व या तालुक्यांमधील एकूण १८ ग्रामपंचायतींमधील एकूण ३३ गावे/पाडे/वाड्या/वस्त्या या अभ्यासासाठी निवडण्यात आल्या होत्या. एका मर्यादित अर्थाने, हा महाराष्ट्रातील आदिवासी क्षेत्राबाबतचा प्रातिनिधिक अभ्यास आहे, असे म्हणायला हरकत नाही. पेसा निधीबाबतचे वास्तव समजून घेण्याच्या मुख्य उद्देशाने या क्षेत्रामध्ये पाहणी करून माहिती मिळवण्यात आली. पण यापलीकडे, या क्षेत्रातील आदिवासी विकास व शासनव्यवहाराबाबतची परिस्थिती समजून घेण्यासाठी व्यापक सामाजिक-आर्थिक माहितीही मिळवण्यात आली. त्यातून या क्षेत्रामधील सामाजिक-राजकीय-आर्थिक विकासाची परिस्थिती समजून येते.

१. धारणी, जि. अमरावती

अमरावती जिल्हा हा मेळघाटमधील अतीव कुपोषणाच्या समस्येमुळे गेली किमान तीन दशके चर्चेत आहे. अमरावती जिल्ह्यामधील एकूण १४ तालुक्यांपैकी धारणी आणि चिखलदरा या दोन तालुक्यांचा समावेश पाचव्या अनुसूचीमध्ये करण्यात आला आहे. महत्त्वाचे म्हणजे, हे दोन्ही तालुके पूर्णपणे अनुसूचित क्षेत्रातील तालुके म्हणून घोषित करण्यात आले आहेत. मेळघाट व्याघ्रप्रकल्पाच्या निसर्गसुंदर कुशीत वसलेला धारणी तालुका आदिवासींमधील कमालीच्या दारिद्र्याचे दर्शन घडवतो. सातपुडा पर्वताच्या रांगांमध्ये पडलेल्या या भागात कोरकू आणि गोंड या दोन अनुसूचित जमातींची मोठी संख्या आहे.

या अभ्यासासाठी निवडण्यात आलेली गावे ही पूर्णांशाने आदिवासी गावे आहेत. विकासापासून कोसो दूर असलेल्या या गावांतील लोकांचे जीवन केवळ कष्टाने भरलेले आहे. रस्ते-पाणी-विजेसारख्या किमान गरजाही आजवर भागवल्या गेलेल्या नाहीत.

अभ्यासासाठी निवडलेल्या गावांमधील लोकसंख्या व त्याचे तपशील पुढीलप्रमाणे

तक्ता २.३ - धारणीमधील प्रकल्पक्षेत्र

ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/तांडा	आदिवासी समुदाय	लोकसंख्या	साक्षरतेचे प्रमाण (%)	उपजीविका
बैरागड	कोमडाढाणा	गोंड, कोरकू	४९८	८१	शेती, शेतमजुरी
	टंगटंगढाणा	गोंड, कोरकू	१७३	७३	शेती, शेतमजुरी
चटवाबोड	कसाईखेडा	कोरकू	११२५	७०	शेती, शेतमजुरी
कुटंगा	हरदा	गोंड	७३०	७८	शेती, शेतमजुरी
	सावळखेडा	कोरकू	६१८	७०	शेती, शेतमजुरी
रंगूबेली	धोकडा	गोंड	२२१	७५	शेती, शेतमजुरी
	खामदा	कोरकू	३२७	८०	शेती, शेतमजुरी
	किन्नीखेडा	कोरकू	१८८	७२	शेती, शेतमजुरी
	रंगूबेली	गोंड	३०३	८२	शेती, शेतमजुरी

या भागातील घरे कौलारू, झाडपट्टीने बनवलेली आहेत. पक्की बांधकामे केलेली घरे क्वचितच आढळतात. पिण्यासाठी व घरगुती वापरासाठी नळपाणी योजनेतून सोय केली आहे. गावाजवळून वाहणारे ओढे-नाले, नदी, विहिरी, आणि हापसे (बोअरवेल) हे पाण्याचे मुख्य स्रोत आहेत. शेती मुख्यतः पावसाच्या पाण्यावरच केली जाते. पावसाळा संपल्यानंतर पोटासाठी कामाच्या शोधात मध्य प्रदेशात आणि जिल्ह्याच्या-राज्याच्या इतर भागांमध्ये स्थलांतर करण्याचे प्रमाण मोठे आहे.

सर्व गावांमध्ये अंगणवाडी केंद्रे आणि प्राथमिक शाळा आहेत. केवळ रंगूबेलीमध्ये आरोग्य उपकेंद्र आहे. शिक्षक, अंगणवाडी सेविका, आरोग्यसेवक, रोजगारसेवक, आशा आणि पेसा कायद्याच्या प्रचार-प्रसारासाठी मोबिलायझर सर्व ग्रामपंचायतींमध्ये आहेत.

वनाधिकार कायदा व पेसा कायद्याची अंमलबजावणी काही वर्षांपूर्वीच सुरु झाली आहे. त्याचे तपशील पुढीलप्रमाणे:

वनाधिकार कायद्याची अंमलबजावणी

वनाधिकार कायद्याची अंमलबजावणी अत्यंत धीमेपणाने सुरु आहे. अभ्यासासाठी निवडलेल्या ९ गावांपैकी ५ गावांमध्ये वनहक्क कायद्याची कोणतीही प्रक्रिया करण्यात आलेली नाही. केवळ रंगूबेली या गावामध्ये सामूहिक दावा मान्य करण्यात आला आहे.

तक्ता २.४ - वैयक्तिक दावे

ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/तांडा	दाखल	मंजूर	नामंजूर	प्रक्रियेत	एकूण क्षेत्र (हेक्टर)
बैरागड	कोमडाढाणा					
	टंगटंगढाणा					
चटवाबोड	कसाईखेडा					
कुटंगा	हरदा					
	सावळखेडा					
रंगूबेली	धोकडा	१४	१२	०२		२३.७६
	खामदा व किन्नीखेडा	२२	१८	०४		३५.८२
	रंगूबेली	३२	२६	०६		५९.४८

तक्ता २.५ - सामूहिक दावे

ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/तांडा	दाखल (वर्ष)	मंजूर (वर्ष)	नामंजूर (वर्ष)	प्रक्रियेत	एकूण क्षेत्र (हेक्टर)
बैरागड	कोमडाढाणा					
	टंगटंगढाणा					
चटवाबोड	कसाईखेडा					
कुटंगा	हरदा					
	सावळखेडा					
रंगूबेली	धोकडा					
	खामदा व किन्नीखेडा					
	रंगूबेली	२०१२	२०१२			२०८.५७

पेसा कायद्याची अंमलबजावणी

२०१४ साली पेसा नियम अस्तित्वात आल्यानंतर प्रकल्पक्षेत्रातील गावांमध्ये पेसा कायद्यानुसार अंमलबजावणी सुरु झाली आहे, असं स्थानिक कार्यकर्त्यांनी नोंदवलं आहे. प्रकल्पक्षेत्रातील गावांमध्ये पेसाची अंमलबजावणी सुरु होऊन केवळ २-३ वर्षेच झाली आहेत.

तक्ता २.६ - पेसा कायद्याची अंमलबजावणी

ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/तांडा	अंमलबजावणीचे वर्ष
बैरागड	कोमडाढाणा	२०१८
	टंगटंगढाणा	२०१७
चटवाबोड	कसाईखेडा	२०१७
कुटंगा	हरदा	२०१८
	सावळखेडा	२०१८
रंगूबेली	धोकडा	२०१८
	खामदा	२०१८
	किन्नीखेडा	२०१७
	रंगूबेली	२०१८

२. किनवट, नांदेड

पाचव्या अनुसूचीमध्ये मराठवाड्यातील नांदेड जिल्ह्यातील केवळ किनवट आणि माहूर या दोनच तालुक्यांचा आंशिक समावेश होतो. पूर्व विदर्भ आणि तेलंगण यांच्या सीमेवरील डोंगराळ वनाच्छादित भागात कोलाम आणि गोंड आदिवासींचं वास्तव्य आहे. नांदेड जिल्ह्यातील माहूर आणि किनवटचा आदिवासी पट्टा भौगोलिकदृष्ट्या याच भागात येतो. हा भाग पूर्वी हैदराबाद संस्थानामध्ये होता. आजही तेलंगणातील आदिलाबादशी या भागाचे सामाजिक-सांस्कृतिक-आर्थिक संबंध टिकून आहेत. नांदेड हे जिल्ह्याचं ठिकाण किनवटपासून १६० किलोमीटर अंतरावर आहे. किनवटमधील आदिवासी गावांचा किनवट-नांदेडपेक्षा यवतमाळ जिल्ह्यातील पांढरकवडा तालुक्याशी अधिक संबंध आहे. प्रशासकीयदृष्ट्या किनवट येथील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयाच्या अखत्यारीत हा भाग येतो.

मराठवाड्याला भेडसावणाच्या दुष्काळाचे चटके किनवटमधील आदिवासी भागालाही बसतात. निजामाच्या काळामध्ये आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासासाठी विशेष सोयी केल्याचं जुनेजाणंते लोक सांगतात. रस्ते-वीज-पाणी-शाळा अशा मूलभूत सुविधा या भागामध्ये गावागावापर्यंत पोचल्या आहेत. उच्चशिक्षणाच्या अपुऱ्या सोयी, रोजगाराच्या-उपजीविकेच्या संधींची वानवा व वनखात्याशी संघर्ष या समस्या येथील आदिवासी समूहांना भेडसावताना दिसतात.

अभ्यासासाठी निवडलेल्या गावांमधील लोकसंख्या व त्याचे तपशील पुढीलप्रमाणे :

तक्ता २.७ - किनवटमधील प्रकल्पक्षेत्र

ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/तांडा	आदिवासी समुदाय	लोकसंख्या	साक्षरतेचे प्रमाण (%)	उपजीविका
अंबाडीतांडा	शिवरामखेड	गोंड	१८४७		शेती, शेतमजुरी,
	वरगुडा	गोंड	१३८		इतर रोजंदारी काम,
घोटी	नवाखेड	गोंड	३२५		वनोपज गोळा
जरूर	जरूर	गोंड	२७६		करणे, बांबू काम
जवरला	काजीपोड	कोलाम	७८		
	जवरला	गोंड	१८४७		
कणकी	डोंगरगाव	गोंड	४४२		

या भागातील बहुतांश घरं पक्कं बांधकाम केलेली आहेत. कोलाम समुदायाच्या वस्त्यांमध्ये कच्च्या घरांचं प्रमाण आढळतं. पिण्यासाठी व घरगुती वापरासाठी नळपाणी योजनेतून सोय केली आहे. गावाजवळून वाहणारे ओढे-नाले, विहिरी आणि बोअरवेल हे पाण्याचे मुख्य स्रोत आहेत. शेती मुख्यतः पावसाच्या पाण्यावरचं केली जाते. पावसाळा संपल्यानंतर पोट्यासाठी रोजंदारीच्या कामावर आणि जंगलातून गौण वनोपज गोळा करणं, मासेमारी अशा कामांवर अवलंबून रहावं लागतं.

सर्व गावांमध्ये अंगणवाडी केंद्र आणि प्राथमिक शाळा आहेत. ग्रामपंचायतीच्या निवडक मुख्य गावांमध्येच आरोग्य उपकेंद्र आहेत. अर्थात, तिथे मिळणाऱ्या आरोग्यसेवेबाबत प्रश्न आहेतचं. शिक्षक, अंगणवाडी सेविका व मदतनीस, आरोग्यसेवक, रोजगारसेवक, आशा वर्कर आहेत. पेसा कायद्याच्या प्रचार-प्रसारासाठी मोबिलायझरची नियुक्ती झालेली नाही.

वनाधिकार कायदा व पेसा कायद्याची अंमलबजावणी सुरू आहे. त्याचे तपशील पुढीलप्रमाणे:

वनाधिकार कायद्याची अंमलबजावणी

अभ्यासासाठी निवडलेल्या बहुतांश गावांमध्ये वनाधिकार कायद्यांतर्गत वनहक्क दावे मिळाल्याचं दिसतं. ७ गावांपैकी ३ गावांमध्ये वैयक्तिक दाव्यांबाबत काही प्रक्रिया झाल्याचं कार्यकर्त्यांकडून मिळालेल्या माहितीवरून दिसत नाही. एक दखल घेण्याजोगी बाब म्हणजे ७ पैकी ६ गावांमध्ये सामूहिक वनहक्क दावे मंजूर झाले आहेत.

तक्ता २.८ - वैयक्तिक दावे

ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/तांडा	दाखल (वर्ष)	मंजूर (वर्ष)	नामंजूर (वर्ष)	प्रक्रियेत	एकूण क्षेत्र (हेक्टर)
अंबाडीतांडा	शिवरामखेड	२२	१८	०४		४.५ एकर
	वरगुडा	०८	०८			१८.५ एकर
घोटी	नवाखेड					
जरूर	जरूर					
जवरला	काजीपोड	२३	२३			५७.५ एकर
	जवरला	०२	०२			५ एकर
कणकी	डोंगरगाव					

तक्ता २.९ - सामूहिक दावे

ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/तांडा	दाखल (वर्ष)	मंजूर (वर्ष)	नामंजूर (वर्ष)	प्रक्रियेत	एकूण क्षेत्र (हेक्टर)
अंबाडीतांडा	शिवरामखेड	१	१			१०,००० एकर
	वरगुडा	१	१			१०,००० एकर
घोटी	नवाखेड					
जरूर	जरूर	१	१			८५६ एकर
जवरला	काजीपोड	१	१			९०० एकर
	जवरला	१	१			१६४३ एकर
कणकी	डोंगरगाव	१	१			१५६८ एकर

पेसा कायद्याची अंमलबजावणी

प्रकल्पक्षेत्रातील बहुतांश गावांमध्ये पेसा कायद्याची अंमलबजावणी २०१३ सालीच सुरु झाली. केवळ दोन गावांमध्ये नुकतीच म्हणजे २०१८-१९ साली अंमलबजावणी सुरु झाली आहे.

तक्ता २.१० - पेसा कायद्याची अंमलबजावणी

ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/तांडा	अंमलबजावणीचे वर्ष
अंबाडीतांडा	शिवरामखेड	२०१३
	वरगुडा	२०१३
घोटी	नवाखेड	२०१३
जरुर	जरुर	२०१८-१९
जवरला	काजीपोड	२०१३
	जवरला	२०१३
कणकी	डोंगरगाव	२०१८-१९

या भागातील सजग आदिवासी नेतृत्व आणि तेलंगणातील धोरणांचा व अंमलबजावणीचा परिणाम यामुळे मुख्यतः आदिवासी स्वशासनाबाबत अधिक जागरूकता दिसून येते. याशिवाय, अभ्यासासाठी निवडलेल्या गावांमधील जवरला हे गाव तत्कालीन राज्यपाल श्री. विद्यासागर राव यांनी दत्तक घेतलं होतं. त्यांना आदिवासी प्रश्नाविषयी विशेष तळमळ असल्याने जवरलामध्ये आदिवासी स्वशासनाच्या दृष्टीने अनेक उपक्रम राबवण्यात आले. त्याचा परिणाम म्हणूनही किनवटच्या भागातील आदिवासी गावांमध्ये वनाधिकार, पेसा अशा कायद्यांबाबत अधिक समाधानकारक काम झालेलं दिसतं.

३. इगतपुरी, नाशिक

सातपुडा पर्वताच्या कुशीतला नाशिक जिल्ह्याच्या उत्तरेकडचा भाग हा डोंगराळ आणि आदिवासींची मोठी संख्या असलेला आहे. नाशिक जिल्ह्यामध्ये कोकणा, महादेव कोळी व महादेव ठाकूर या अनुसूचित जमातींची संख्या मोठी आहे. पेठ, सुरगाणा व कळवण हे पाचव्या अनुसूचीमध्ये पूर्णांशाने समावेश केलेले तालुके आहेत. इगतपुरी, दिंडोरी, त्रिंबकेश्वर, बागलाण, देवळा या तालुक्यांमधील काही गावांचा समावेश पाचव्या अनुसूचीमध्ये केलेला आहे. या अभ्यासासाठी इगतपुरी तालुक्यातील गावं निवडली होती. या गावांमध्ये मुख्यतः महादेव कोळी आणि महादेव ठाकूर या अनुसूचित जमाती आढळतात. कोकणात आदिवासींची संख्या तुरळक आहे.

अभ्यासासाठी निवडलेल्या गावांमधील लोकसंख्या व त्याचे तपशील पुढीलप्रमाणे :

तक्ता २.११ - इगतपुरीमधील प्रकल्पक्षेत्र

ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/ तांडा	आदिवासी समुदाय	लोकसंख्या	साक्षरतेचे प्रमाण (%)	उपजीविका
आंबेवाडी	आंबेवाडी	कोळी महादेव	९३०	७१	शेती, शेतमजुरी, रोजंदारी काम, इतर व्यवसाय
	नांदुरकीची वाडी	महादेव ठाकूर	२००	३०	
भावली	धामडकी	महादेव ठाकूर	७६०	३५	
	गवांदे (धारवाडी)	महादेव ठाकूर	११०	४०	
इंदोरे	इंदोरे	महादेव कोळी, महादेव ठाकूर	२०००	७०	
खडकेद	खडकेद	महादेव कोळी, महादेव ठाकूर	१२५०	८५	
खेड	देवाची वाडी				
	काननवाडी	महादेव कोळी, महादेव ठाकूर	३५०	८०	
	खेड	महादेव कोळी	५८०	९०	
	ठाकूरवाडी				
कुरुंगवाडी	कुरुंगवाडी	महादेव ठाकूर	१२३०	४०	
मानवेढे	जामुंडे	महादेव ठाकूर	८२०		
वासाळी	रामनगर	महादेव कोळी	८४०	८७	
	सांबरवाडी	कोळी महादेव	१३०	७०	
	वासाळी	महादेव कोळी	१८५०	८०	

इगतपुरीमधील अभ्यासासाठी निवडलेल्या गावांमध्ये प्रामुख्याने कच्चं बांधकाम असलेली, गवताने छप्पर शाकारलेली घरं आहेत. आदिवासींची पक्कं बांधकाम केलेली मोजकीच घरं आहेत. पिण्याच्या व घरगुती वापराच्या पाण्यासाठी मुख्यतः विहिरींवर अवलंबून राहावं लागतं. काही गावांमध्ये पिण्यासाठी पाण्याचा पुरवठा नळाद्वारे होतो. नदी, विहिरी, तलाव व झरे हे पाण्याचे मुख्य स्रोत आहेत. शेती मुख्यतः पावसाच्या पाण्यावरच होते. सिंचनाची सोय नसल्याने वर्षात पावसाळ्यामध्येच शेती पिकते. शेती हा मुख्य व्यवसाय दिसत असला, तरी खरं उत्पन्न शेतमजुरी व इतर रोजंदारीच्या कामातून मिळतं.

सर्व गावांमध्ये अंगणवाडी केंद्र आहेत. काही अपवाद वगळता प्राथमिक शाळाही आहेत. त्यापुढच्या शिक्षणासाठी आश्रमशाळेत किंवा इगतपुरीला जावं लागतं. ग्रामपंचायतीच्या निवडक मुख्य गावांमध्येच आरोग्याच्या सुविधा उपलब्ध आहेत. केवळ मोठ्या गावांमध्येच बँका व पतसंस्था आहेत.

शिक्षक, अंगणवाडी सेविका व मदतनीस, आरोग्यसेवक, रोजगारसेवक, आशा वर्कर बहुतेक सर्व गावांमध्ये आहेत. पेसा कायद्याच्या प्रचार-प्रसारासाठी मोबिलायझरची नियुक्ती झालेली आहे, पण त्यांचं काहीच काम दिसत नाही.

वनाधिकार कायदा व पेसा कायद्याची अंमलबजावणी सुरु आहे. त्याचे तपशील पुढीलप्रमाणे:

वनाधिकार कायदा

वनाधिकार कायद्याबाबत दावे दाखल करण्याचं काम सर्व गावांमध्ये झालेलं आहे. दाखल केलेल्या दाव्यांपैकी एकही दावा नामंजूर झालेला नाही, अशी माहिती स्थानिक कार्यकर्त्यांनी दिली. अभ्यासासाठी निवडलेल्या १४ गावा-पाड्यांपैकी ९ गावांमधून सामूहिक वनहक्क दावे सादर करण्यात आले आहेत. त्यातील दोन दावे मंजूर झाले आहेत, तर उरलेल्या दाव्यांबाबत प्रक्रिया सुरु आहे. वनाधिकार कायद्याची चांगली अंमलबजावणी ही पुढील कामासाठी मदतकारक ठरू शकते.

तक्ता २.१२ - वैयक्तिक दावे

ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/ तांडा	दाखल	मंजूर	नामंजूर	प्रक्रियेत	एकूण क्षेत्र (हेक्टर)
आंबेवाडी	आंबेवाडी	१०६	५६		५०	४००
	नांदुरकीची वाडी	२२			२२	२५
भावली	धामडकी	३६	१९		१७	२५
	गवांदे (धारवाडी)	२५			२५	११
इंदोरे	इंदोरे	८४	४०		४४	६४०
खडकेद	खडकेद	१२३	६६		५७	४०३
खेड	देवाची वाडी					
	काननवाडी	१०	३		७	६०
	खेड	४०	२६		१४	४३०
	ठाकूरवाडी					
कुरुंगवाडी	कुरुंगवाडी	७५	३५		४०	९६०
मानवेढे	जामुंडे	४०	१९		२१	१२०
वासाळी	रामनगर	२०	६		१४	१३५
	सांबरवाडी	२४			२४	५०
	वासाळी	५०	२२		२८	४३५

तक्ता २.१३ - सामूहिक दावे

ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/ तांडा	दाखल	मंजूर	नामंजूर	प्रक्रियेत	एकूण क्षेत्र (हेक्टर)
आंबेवाडी	आंबेवाडी	१			१	४००
	नांदुरकीची वाडी	१			१	२५
भावली	धामडकी	१	१			७२
	गवांदे (धारवाडी)	१			१	११
इंदोरे	इंदोरे	१			१	४०३
खडकेद	खडकेद	१			१	४०३
खेड	देवाची वाडी					
	काननवाडी					६०
	खेड	१			१	४३०
	ठाकूरवाडी					
कुरुंगवाडी	कुरुंगवाडी	२	१		१	९६०
मानवेढे	जामुंडे					१२०
वासाळी	रामनगर					१३५
	सांबरवाडी	१			१	५०
	वासाळी	१			१	४३५

पेसा कायद्याची अंमलबजावणी

प्रकल्पक्षेत्रातील गावांमध्ये पेसा कायद्यानुसार पंचायत कायद्याची अंमलबजावणी काही वर्षांपासूनच सुरु झाली आहे. २०१३ साली दोन गावांमध्ये आणि इतर गावांमध्ये केवळ दोनेक वर्षांपासून म्हणजे २०१६-१७ पासून अंमलबजावणीला सुरुवात झाली आहे. त्या अर्थाने, पेसा कायदा आणि त्यांची अंमलबजावणी ही या गावांसाठी तशी नवी बाब आहे.

तक्ता २.१४ - पेसा कायद्याची अंमलबजावणी

ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/तांडा	अंमलबजावणीचे वर्ष
आंबेवाडी	आंबेवाडी	२०१६
	नांदुरकीची वाडी	२०१६
भावली	धामडकी	२०१३
	गवांदे (धारवाडी)	२०१६
इंदोरे	इंदोरे	२०१७
खडकेद	खडकेद	२०१५
खेड	देवाची वाडी	
	काननवाडी	२०१७
	खेड	२०१६
	ठाकूरवाडी	
कुरुंगवाडी	कुरुंगवाडी	२०१३
मानवेडे	जामुंडे	२०१६
वासाळी	रामनगर	२०१७
	सांबरवाडी	२०१७
	वासाळी	२०१७

४. जव्हार, पालघर

पालघर हा ठाणे जिल्ह्यामधून काही वर्षांपूर्वीच वेगळा करण्यात आला. पूर्वीच्या ठाणे जिल्ह्याचा उत्तरेकडील आदिवासीबहुल भाग नवनिर्मित पालघर जिल्ह्यामध्ये समाविष्ट करण्यात आला आहे. त्यामुळे पालघर जिल्ह्याचं रुपडं प्रामुख्याने आदिवासी आहे. पालघर व वसई या तालुक्यांमधील काही गावांचा समावेश पाचव्या अनुसूचीमध्ये करण्यात आला आहे, तर डहाणू, तलासरी, जव्हार, मोखाडा, विक्रमगड व वाडा हे तालुके पूर्णपणे अनुसूचित क्षेत्रामध्ये समाविष्ट

करण्यात आले आहेत. पालघर जिल्ह्यामध्ये वारली हा प्रमुख आदिवासी समाज आहे. कोकणा, महादेव कोळी आणि वारली समुदायांचंही प्रमाण आढळतं.

पालघर जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येमध्ये अनुसूचित जमातींचं प्रमाण ३७.३९ टक्के आहे. त्यातील जव्हार, मोखाडा, विक्रमगड आणि तलासरी या तालुक्यांमध्ये हे प्रमाण ९० टक्क्यांहून अधिक आहे. आदिवासीबहुल तालुक्यांमधील ग्रामीण भागातील सुमारे ७० टक्के कुटुंबं दारिद्र्यरेषेखाली आहेत. साक्षरतेचं प्रमाण संपूर्ण लोकसंख्येसाठी ८५ टक्के आहे, तर अनुसूचित जमातींमध्ये हे प्रमाण ५९ टक्के इतकं कमी आहे.

या अभ्यासासाठी कासटवाडी ग्रामपंचायतीमधील जयेश्वर (बालकापरा) व रामनगर ही दोन गावं निवडण्यात आली होती. या दोन गावांमधील आदिवासी लोकसंख्येची माहिती पुढीलप्रमाणे -

तक्ता २.१५ - जव्हारमधील प्रकल्पक्षेत्र

ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/तांडा	आदिवासी समुदाय	लोकसंख्या	साक्षरतेचे प्रमाण (%)	उपजीविका
कासटवाडी	जयेश्वर	महादेव कोळी, कोकणा, वारली, कातकरी	३०५	८०	शेती, शेतमजुरी, रोजंदारी, स्वयंव्यवसाय
	रामनगर	कोकणा, वारली	२९२	७६	

शेती हा येथील जीवनाचा आधार असला, तरी शेतमजुरी व इतर रोजंदारी काम हे उपजीविकेचे प्रमुख स्रोत आहेत.

जव्हार शहरानजीक ही गावं आहेत. त्याचा परिणाम येथील जीवनावर जाणवतो. या गावांमधील घरं मुख्यतः पक्क्या बांधकामाची आहेत. पिण्यासाठी, घरगुती वापरासाठी विहीर व कूपनलिकांचा वापर केला जातो. जनावरांसाठी बंधान्यातील पाणी, तर शेतीसाठी पावसावर अवलंबून राहावं लागतं. दोन्ही गावांमध्ये अंगणवाडी आणि प्राथमिक शाळा आहेत. वैद्यकीय सुविधा मात्र गावात उपलब्ध नाही. रस्ते व दळणवळणाच्या सोयी आहेत. बँका-पतसंस्था गावात नाहीत.

वनाधिकार कायदा

आदिवासी समूहांसाठी महत्त्वाच्या असलेल्या वनाधिकार कायद्याबाबत या भागात बरंच काम झाल्याचं दिसून येतं. जयेश्वर व रामनगर या दोन्ही गावांमध्ये वनाधिकार कायद्यांतर्गत वैयक्तिक दावे दाखल करण्याचं काम झालं आहे. जयेश्वरमध्ये जवळपास निम्मं दावे नामंजूर झाले आहेत. सामूहिक दाव्यांची मात्र कोणतीच प्रक्रिया करण्यात आलेली नाही.

तक्ता २.१६ - वैयक्तिक दावे

ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/तांडा	दाखल	मंजूर	नामंजूर	प्रक्रियेत	एकूण क्षेत्र (हेक्टर)
कासटवाडी	जयेश्वर	७५	३२	३०	१३	५० एकर
	रामनगर	४५	२८		१७	३५ एकर

तक्ता २.१७ - सामूहिक दावे

ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/तांडा	दाखल	मंजूर	नामंजूर	प्रक्रियेत	एकूण क्षेत्र (हेक्टर)
कासटवाडी	जयेश्वर					
	रामनगर					

पेसा कायद्याची अंमलबजावणी

पेसा नियमावली अमलात आल्यानंतर पेसा कायद्याच्या अनुषंगाने ग्राम पंचायत कायद्याची अंमलबजावणी सुरु झाल्याचं दिसतं. त्या अर्थाने, पेसा कायद्याच्या दृष्टीने नुकतीच सुरुवात झालेली आहे, असं म्हणणं योग्य ठरेल.

तक्ता २.१८ - पेसा कायद्याची अंमलबजावणी

ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/तांडा	अंमलबजावणीचे वर्ष
कासटवाडी	जयेश्वर	२०१७-१८
	रामनगर	२०१७-१८

□ □ □

प्रकरण ३

संशोधन पद्धती

राज्याच्या मुख्यतः उत्तरेकडील डोंगराळ भागात आदिवासी समूह मोठ्या संख्येने आढळतात. कोकण, उत्तर महाराष्ट्र (खानदेश) आणि विदर्भात (पूर्व आणि पश्चिम दोन्ही) आदिवासींची संख्या मोठी आहे. पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाड्यात काही मोजक्या तालुक्यांमध्ये आदिवासींची मोठी संख्या आढळते. सदरच्या अभ्यासामध्ये प्रत्यक्ष माहिती मिळवण्यासाठी क्षेत्र निवडताना आदिवासींची मोठी संख्या असणाऱ्या राज्याच्या सर्व प्रमुख विभागांचे प्रतिनिधित्व असावे, हे सूत्र समोर ठेवले होते.

एका मर्यादित अर्थाने, हा महाराष्ट्रातील आदिवासी क्षेत्राबाबतचा प्रातिनिधिक अभ्यास आहे, असे म्हणायला हरकत नाही. पेसा निधीबाबतचे वास्तव समजून घेण्याच्या मुख्य उद्देशाने या क्षेत्रामध्ये पाहणी करून माहिती मिळवण्यात आली. पण यापलीकडे, या क्षेत्रातील आदिवासी विकास व शासनव्यवहाराबाबतची परिस्थिती समजून घेण्यासाठी व्यापक सामाजिक-आर्थिक माहितीही मिळवण्यात आली.

प्रत्यक्ष नमुना पाहणीला सुरुवात करण्याआधी दुय्यम स्रोतांमधील माहितीचे संकलन करण्यात आले.

अ) दुय्यम स्रोतांमधून माहितीचे संकलन

महाराष्ट्रातील आदिवासींचे सामाजिक-आर्थिक-राजकीय वास्तव, आदिवासींच्या विकास-शासनव्यवहारासंबंधी कायदे-धोरणे-तरतुदींची माहिती व आढावा, पेसा कायदा व महाराष्ट्रातील ग्रामपंचायत अधिनियमामधील सुधारणा, आदिवासी उपयोजना व पेसानिधीची योजना व अंमलबजावणी याबाबत अधिकृत शासकीय प्रकाशनांमधून माहिती मिळवण्यात आली. त्याचा तपशील पुढीलप्रमाणे:

आदिवासी समूहांबदलची माहिती

आदिवासी समुदायांबाबतची अधिकृत माहिती मराठी विश्वकोशामध्ये उपलब्ध आहे. प्रकल्पक्षेत्रातील आदिवासी समूहांबदलची ऐतिहासिक माहिती विश्वकोशामधून घेण्यात आली. आदिवासी संशोधन व विकास संस्थेने, विशेषतः या संस्थेचे माजी संचालक डॉ. गोविंद गारे यांनी महाराष्ट्रातील आदिवासी समूहांच्या सामाजिक-आर्थिक-राजकीय परिस्थितीबाबत संशोधन करून माहितीपर पुस्तिका प्रकाशित केल्या आहेत. प्रकल्पक्षेत्रातील आदिवासी समूहांची सामाजिक-आर्थिक-राजकीय परिस्थिती समजून घेण्यासाठी या पुस्तिकांचा मोलाचा उपयोग झाला.

प्रकल्पक्षेत्रातील आदिवासी समूहांची लोकसंख्याविषयक माहिती २०११ च्या जनगणना अहवालामधून घेण्यात आली. प्रकल्पक्षेत्रातील गावे ज्या तालुक्यांमध्ये/जिल्ह्यांमध्ये येतात, त्यांच्याविषयीची माहिती घेण्यासाठी जिल्हा सामाजिक-आर्थिक समालोचनाच्या अहवालांचा संदर्भ घेण्यात आला. या अहवालांमधून व जनगणनेच्या अहवालांमधून प्रकल्पक्षेत्रातील गावांमधील घरांची स्थिती, गावांमध्ये उपलब्ध असलेल्या सुविधा याबाबत मोलाची माहिती मिळाली. त्याचबरोबर महाराष्ट्र मानव विकास अहवाल २०१२, व केळकर समितीच्या अहवालामध्ये राज्यातील आदिवासी समूहांच्या सद्यःस्थितीबाबत नेमके विश्लेषण करण्यात आले आहे. त्याचाही आढावा अभ्यासाच्या पूर्वतयारीसाठी करण्यात आला. त्याचबरोबर काही संस्था-संघटना-व्यक्तींनी वेळोवेळी केलेल्या संशोधनपर कामांचे अहवालही संदर्भासाठी वापरण्यात आले.

कायदे-धोरणे यांबाबतची माहिती

देशातील आदिवासींना विकासाची समान संधी देण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेमध्ये विशेष तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. राज्यघटनेतील पाचव्या व सहाव्या अनुसूचीमध्ये आदिवासींची लक्षणीय संख्या असलेली क्षेत्रे अनुसूचित करण्यात आली. या क्षेत्रांसाठी विशेष कायदे, धोरणे, तरतुदी करण्याची जबाबदारी केंद्र व राज्य सरकारांवर देण्यात आली. पाचव्या अनुसूचित क्षेत्रातील भाग ज्या राज्यांमध्ये येतात, त्या राज्यांच्या राज्यपालांना या क्षेत्रासाठी काही खास धोरणे करण्याचे, कायद्यांमध्ये सुधारणा करण्याचे अधिकार देण्यात आले. याबाबतची माहिती भारतीय राज्यघटना व संबंधित अभ्यासांमधून मिळवण्यात आली.

देशातील आदिवासींना स्वशासनाचा अधिकार देणारा पेसा कायदा १९९६ साली देशाच्या पातळीवर संमत करण्यात आला. त्यापाठोपाठ १९९७ मध्ये महाराष्ट्र ग्रामपंचायत अधिनियमामध्ये सुधारणा करण्यात आल्या. त्यामध्ये वेळोवेळी सुधारणा करण्यात आल्या आहेत. त्याअनुषंगाने पेसा कायद्याशी मेळ खाणारी नियमावली २०१४ साली बनवण्यात आली. आदिवासींवरील ऐतिहासिक अन्याय दूर करणारा वनाधिकार कायदा २००६ साली अंमलात आला. अनुसूचित जमातींसाठी आदिवासी उपयोजना या नावाने विशेष अर्थसंकल्पीय तरतूद पाचव्या पंचवार्षिक योजनेपासून करण्यात येऊ लागली. या साऱ्याबाबतची माहिती अधिकृत शासकीय संकेतस्थळांवरून घेण्यात आली.

पेसा निधी

महाराष्ट्राच्या राज्यपालांनी २०१४ मध्ये राज्याच्या आदिवासी उपयोजनेपैकी ५ टक्के निधी अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींना अबंधित निधी म्हणून देण्याचा निर्णय घेतला. त्यासाठी स्वतःच्या अधिकारात, राज्याच्या ग्रामपंचायत अधिनियमामध्ये सुधारणा केली. राज्य सरकारने त्यानुसार धोरण जाहीर केले. मार्गदर्शक सूचना तयार केल्या. २०१५-१६ या आर्थिक वर्षापासून हा निधी देण्यास सुरुवात झाली. या तरतुदीबाबतची माहिती मा. राज्यपालांच्या कार्यालयाच्या - राजभवनाच्या- अधिकृत संकेतस्थळावरून तसेच महाराष्ट्र राज्य आदिवासी विकास विभागाच्या संकेतस्थळावरून घेण्यात आली. पेसा निधीच्या वितरणाबाबतच्या निर्णयांची माहिती राज्य सरकारने वेळोवेळी घेतलेल्या शासननिर्णयांमधून मिळते. हे शासन निर्णय राज्य सरकारच्या अधिकृत संकेतस्थळावरून मिळवण्यात आले. याशिवाय पेसा निधीबाबतची विविध प्रकारची आकडेवारी मिळवण्यासाठी आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई यांचे मोलाचे सहकार्य मिळाले.

राज्य आदिवासी उपयोजना

पेसा निधी हा राज्याच्या आदिवासी उपयोजनेतील निधी आहे. राज्याच्या आदिवासी उपयोजनेची माहिती वार्षिक अर्थसंकल्पांमधून मिळवण्यात आली. त्यासाठी beams.mahakosh.gov.in या अधिकृत संकेतस्थळावरील अर्थसंकल्पीय प्रकाशने, त्यातही खास करून 'आदिवासी उपाययोजनेचे' अर्थसंकल्पीय प्रकाशन संदर्भासाठी वापरण्यात आले.

विविध संस्था-संघटना-व्यक्तींचे संदर्भसाहित्य

अधिकृत शासकीय प्रकाशन-साहित्याबरोबरच विविध संस्था, संघटना, व्यक्तींनी केलेल्या अभ्यासांचा व प्रकाशनांचा उपयोग झाला. यामध्ये विशेष उल्लेख केला पाहिजे तो महिला राजसत्ता आंदोलन, डॉ. पी. व्ही. मंडलिक ट्रस्ट, अफार्म व भारतीय शिक्षण संस्था या संस्था-संघटनांनी केलेल्या कामाचा. एकूणच विकेंद्रीकरण, आदिवासी स्वशासन व आदिवासी विकास याबाबत केवळ माहितीच्या पलीकडे जाऊन दृष्टी देणारी छोटी, सोप्या भाषेतली प्रकाशने अभ्यासाची पूर्वतयारी करण्यासाठी आणि अभ्यासाला दिशा देण्यासाठी महत्त्वाची ठरली.

मुलाखती

जाणत्या अभ्यासू कार्यकर्त्यांच्या अनुभवाचेही प्रकाशित साहित्याइतकेच, किंबहुना थोडे अधिकच महत्त्व असते. सदरच्या अभ्यासप्रकल्पाच्या पूर्वतयारीसाठी आणि अभ्यासविषयाबाबत काही निवडक अभ्यासक-कार्यकर्त्यांशी संवाद करण्यात आला. याशिवाय काही शासकीय अधिकाऱ्यांशीही संवाद साधण्यात आला.

ब) प्राथमिक स्रोतांमधून माहिती संकलन

प्रकल्पक्षेत्रातील गावांची निवड करताना, माहिती मिळण्यातील सुलभता हा महत्त्वाचा निकष ठरवण्यात आला होता. त्यादृष्टीने इकोनेट संस्थेच्या कामाशी संबंधित कार्यकर्ते काम करत असलेल्या गावांची निवड करण्यात आली. ही निवड स्थानिक जबाबदार कार्यकर्ते व इकोनेट संस्थेतील कार्यकर्ते यांच्या सूचनेनुसार करण्यात आली.

दुय्यम स्रोतांमधून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे प्रकल्पक्षेत्रातून माहिती संकलनासाठी मुद्दे व प्रश्नावली तयार करण्यात आल्या. प्रकल्पक्षेत्रामधून माहिती संकलनासाठी नमुना सर्वेक्षण, लोकांच्या मुलाखती व गटचर्चा या पद्धती वापरण्यात आल्या. संख्याशास्त्रज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली नमुना पाहणीसाठी संख्या ठरवण्यात आली व प्रश्नावली तयार करण्यात आल्या. काही गावांमध्ये त्यांची तपासणी करून त्यांना अंतिम रूप देण्यात आले.

कोकण, उत्तर महाराष्ट्र, विदर्भ आणि मराठवाडा या चार विभागातील प्रत्येकी एक असे चार जिल्हे, प्रत्येक जिल्ह्यातील एक असे चार तालुके व या तालुक्यांमधील एकूण १८ ग्रामपंचायतींमधील एकूण ३३ गावे/पाडे/वाड्या/वस्त्या या अभ्यासासाठी निवडण्यात आल्या होत्या.

१. नमुना सर्वेक्षण

प्रकल्पक्षेत्रातील एकूण आदिवासी कुटुंबांपैकी साधारण १० टक्के कुटुंबांची नमुना पाहणी करण्याचे ठरवण्यात आले होते. वेळेची उपलब्धता लक्षात घेऊन ज्या गावांमध्ये ५० पेक्षा कमी आदिवासी कुटुंबे असतील, त्या गावात ५ कुटुंबांकडून, तर जिथे ५० पेक्षा अधिक आदिवासी कुटुंबे असतील, त्या ठिकाणी १० कुटुंबांकडून माहिती मिळवण्याचे ठरवण्यात आले. (इगतपुरीमध्ये सर्वेक्षणाच्या वेळी विधानसभा निवडणुकांची लगबग होती. तसेच वातावरणही राजकीयदृष्ट्या संवेदनशील होते. त्यामुळे तिथे हा निकष काटेकोरपणे पाळता आला नाही.) एकाच गावात राहणाऱ्या आदिवासी कुटुंबांची आर्थिक-सामाजिक स्थिती परस्परांहून फारशी वेगळी नसते. त्यामुळे अत्यंत सोप्या पद्धतीने कुटुंबांची निवड करण्यात आली. गावातील घरे माहीत असणाऱ्या जाणकार व्यक्तीकडून कुटुंबांची क्रमवार यादी बनवून मग त्या यादीतून गावातील एकूण आदिवासी घरांपैकी प्रत्येक पाचवे किंवा प्रत्येक आठवे, दहावे घर निवडण्यात आले. त्या घरात कुणी नसेल, तर त्या घराच्या जवळचे आधीचे किंवा नंतरचे घर निवडण्यात आले. घरातील कुटुंबप्रमुखाला कुटुंबाविषयी सर्वसाधारण माहिती व पेसा निधीबद्दलची माहिती मिळवण्यासाठी प्रश्नावलीतील प्रश्न विचारून सर्वेक्षकांनी ती उत्तरे स्वतः भरली.

तक्का ३.१ - नमुना सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/तांडा	नमुना संख्या
अमरावती	धारणी	बैरागड	कोमडाढाणा	१०
			टंगटंगढाणा	५
		चटवाबोड	कसाईखेडा	१०
		कुटंगा	हरदा	१०
		रंगूबेली	सावळखेडा	१०
			धोकडा	४
			खामदा	१०
			किन्नीखेडा	५
			रंगूबेली	१०
		नांदेड	किनवट	अंबाडीतांडा
वरगुडा	५			
घोटी	नवाखेड			१०
जरूर	जरूर			५
जवरला	काजीपोड			५
	जवरला			१०
कणकी	डोंगरगाव			१०
नाशिक	इगतपुरी	आंबेवाडी	आंबेवाडी	१०
			नांदुरकीची वाडी	५
		भावली	धामडकी	१०
			गवांदे (धारवाडी)	३
		इंदोरे	इंदोरे	१०
		खडकेद	खडकेद	१०
		खेड	देवाची वाडी	३
			काननवाडी	३
			खेड	३
			ठाकूरवाडी	३
		कुरंगवाडी	कुरंगवाडी	१०
		मानवेढे	जामुंडे	१०
		वासाळी	रामनगर	२
			सांबरवाडी	३
वासाळी	६			
पालघर	जव्हार	कासटवाडी	जयेश्वर	१०
			रामनगर	९

२. गटचर्चा

एकूणच आदिवासी स्वशासनाशी संबंधित विषय असल्याने सामूहिक चर्चा करून प्रकल्पक्षेत्रातील लोकांचे मत जाणून घेणे आवश्यक ठरेल, या हेतूने विशिष्ट मुद्द्यांवर विशिष्ट गटांसोबत चर्चा करण्यात आल्या. काही गावांमध्ये गावातील निवडक लोकांबरोबर गटचर्चा करण्यात आल्या. पण गावातील गटचर्चेच्या वेळी गावातील बहुतेक सारे पुरुष येऊन बसले व सर्वेक्षणापेक्षा वेगळी माहिती मिळू शकली नाही. त्यामुळे पुढच्या टप्प्यावर सर्वेक्षणाचे काम संपल्यानंतर काही काळाने निवडक कार्यकर्त्यांबरोबर चर्चा करण्यात आल्या. किनवटमधील कार्यकर्त्यांसोबत पांढरकवडा येथे, आणि इगतपुरी तालुक्यातील धामडकी गावामध्ये अशा चर्चा घेण्यात आल्या. त्यातून काही वेगळे पैलू समोर येण्यास मदत झाली.

३. मुलाखती

प्रकल्पक्षेत्रातील कार्यकर्ते, अभ्यासक, तसेच ग्राम पंचायत व इतर पातळीवरील सरकारी कर्मचारी व अधिकारी यांच्या मुलाखती घेऊन पेसा निधीबाबत माहिती व त्यांची मते जाणून घेतली. किनवट व धारणी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयातील अधिकाऱ्यांशी प्राथमिक चर्चा झाली. त्यातून पेसा निधीशी या कार्यालयाचा केवळ माहिती घेण्यापुरताच संबंध आहे, हे स्पष्ट झाले. त्यामुळे इतर ठिकाणच्या प्रकल्प कार्यालयांशी व आदिवासी आयुक्तालयाशी संपर्क न करण्याचे ठरवले. मंत्रालयातील/आदिवासी विकास विभागातील अधिकारी-कर्मचाऱ्यांची प्रत्यक्ष भेट घेऊन पेसा निधी व आदिवासी विकासाच्या विविध पैलूबाबत चर्चा करण्यात आली. पेसा निधीची योजना आकार घेत असताना राज्यपाल कार्यालयातील पेसा कायद्याशी संबंधित एका जबाबदार अधिकाऱ्याशी चर्चा करण्यात आली. त्यातून पेसा निधीच्या जन्माची कहाणी समजून घेण्यास मदत झाली.

क) माहितीचे विश्लेषण व निष्कर्ष

प्राथमिक स्रोतामधून मिळालेल्या माहितीवरून संगणक प्रणालीच्या सहाय्याने विविध तक्ते बनवण्यात आले. यासाठी एक्सेल प्रणालीचा वापर करण्यात आला. आदिवासी समूह, वय, शिक्षण, आर्थिक स्तर, कुटुंबाचे सामाजिक-राजकीय स्थान या घटकांचा पेसा निधीविषयी माहिती-जाणीव असण्यामध्ये, पेसा निधीबाबतच्या निर्णयप्रक्रियेमध्ये किती प्रभाव आहे, हे या विश्लेषणामधून समजून आले. तसेच, एकूणच ग्रामपंचायतींचा कारभार, त्यामधील पारदर्शकता व लोकांचा सहभाग याबाबत लोकांची मते काय आहेत, हे समजून आले. पेसा निधीबाबत पुढे काम करायचे असेल, तर कोणत्या मुद्द्यांबाबत कशा प्रकारचे काम करण्याची गरज आहे, याबाबत थोडी स्पष्टता येण्यास मदत झाली.

दुय्यम स्रोतांमधून मुख्यतः पेसा निधीची तरतूद, वितरण व विनियोगाबाबत माहिती मिळाली. या माहितीच्या विश्लेषणातून पेसा निधीबाबतची धोरणात्मक बाजू समजून घेता आली. पेसा निधीच्या योजनेची अधिक परिणामकारक

अंमलबजावणी करायची असेल, तर धोरणात्मक व यंत्रणात्मक पातळीवर कोणकोणत्या बाबतीत काम करण्याची गरज आहे, हे स्पष्ट झाले.

मुलाखती व चर्चामधून पुढे आलेल्या मुद्द्यांशी या विश्लेषणाची सांगड घालून मांडणी व सूचना करणे शक्य झाले.

आकड्यांच्या पलीकडेही जग असते. आकड्यांमधून पुढे येणाऱ्या चित्रामागचे वास्तव अधिक व्यामिश्र आणि अधिक सच्चे असते. अनेक गोष्टी आकडेवारीमध्ये येत नाहीत. आकडेवारीमधून ज्या मांडता येत नाहीत, त्या वास्तव अधिक उलगडून दाखवणाऱ्या गोष्टी डोळसपणे टिपण्याचा आम्ही प्रयत्न केला. विश्लेषणातून दिसणारे चित्र स्पष्ट होण्यासाठी उदाहरणे म्हणून या केस स्टोरीज अहवालामध्ये वापरण्यात आल्या आहेत.

या संशोधन प्रकल्पाच्या अहवालाची मांडणी पुढीलप्रमाणे प्रकरणांमध्ये केली आहे -

- सारांश
- संशोधन विषयाची माहिती
- प्रकल्पक्षेत्राविषयी
- संशोधन पद्धती
- निरीक्षणे व निष्कर्ष
- सूचना व शिफारसी
- परिशिष्टे

□ □ □

प्रकरण ४

पेसा निधी योजना - निरीक्षणे व निष्कर्ष

पेसा गावे आणि ग्रामकोष समिती

पाचव्या अनुसूचीच्या क्षेत्रामध्ये येणाऱ्या प्रत्येक गावाचा स्वतःचा ग्रामकोष असावा, अशी तरतूद आहे. पेसा क्षेत्रातील प्रत्येक गावाला; मग ते महसुली गाव असो अथवा पेसा गाव म्हणून घोषित झालेले गाव, पाडा, तांडा असो - स्वतःचा ग्रामकोष व त्याचे व्यवस्थापन करण्यासाठी ग्रामकोष समिती असण्याचा अधिकार आहे. पेसा निधीबाबतच्या शासन निर्णयामध्ये ही ग्रामकोष समिती कशी स्थापन करावी, याबाबत सुस्पष्ट मार्गदर्शक सूचना दिलेल्या आहेत. ग्रामकोष समिती ही तीन सदस्यांची असावी, गावाच्या ग्रामसभेने निवडलेले दोन सदस्य (एक पुरुष आणि एक महिला) आणि ग्रामसेवक अशा तिघांच्या सहाय्यांचे संयुक्त खाते बँकेमध्ये उघडावे, पेसा निधी या ग्रामकोष समितीच्या खात्यामध्ये थेट जमा होणार, आणि तो बँक खात्यामधून काढण्याचा अधिकारही ग्रामकोष समितीला, असे शासननिर्णयामध्ये स्पष्टपणे नमूद केले आहे. पण ग्रामकोष समित्यांचे प्रत्यक्षातले चित्र मात्र वेगळेच आहे. यामध्ये पुढील समस्या दिसतात -

अनुसूचित क्षेत्रामध्ये पेसा गावे घोषित करण्याची प्रक्रिया अत्यंत धीमेपणाने सुरू आहे. पेसा गाव घोषित करण्याची प्रक्रिया सोपी आहे, पेसा नियमावलीमध्ये ती स्पष्टपणे मांडण्यात आली आहे. पण याबाबत सर्वसामान्य आदिवासी लोकांनाच नाही, पुढारी-पदाधिकारी आणि कार्यकर्त्यांनाही पुरेशी माहिती नाही. त्यामुळे अनेक गावांनी पेसा गाव घोषित करण्याची प्रक्रिया सुरूही केलेली नाही. काही जिल्ह्यांमध्ये तेथील सरकारी अधिकाऱ्यांनी उत्साहाच्या भरात पेसा गावे घोषित करण्याच्या प्रक्रियेला सुरुवात केली होती, पण ती प्रक्रिया पुढे थंडावली. जागरूक कार्यकर्त्यांच्या खटपटीमधून काही गावांनी प्रस्ताव तयार करून सादर केले, पण सरकारी यंत्रणेने त्यावर काही कार्यवाही केली नाही, आणि गावांनीही पुढे पाठपुरावा केला नाही.

आदिवासी विकास विभागाकडून प्राप्त झालेल्या माहितीनुसार, महाराष्ट्रात पाचव्या अनुसूचीच्या क्षेत्रामधील (पेसा क्षेत्रामधील) गावांसाठी स्वतंत्रपणे निधीची तरतूद करण्यात आली आहे. म्हणजेच त्यांना गावाचा दर्जा मिळाला आहे.

सदरच्या अभ्यासासाठी निवडलेल्या क्षेत्रामध्ये १८ ग्राम पंचायतींमधील ३१ गावांपैकी १८ गावांसाठी स्वतंत्रपणे पेसा निधीची तरतूद करण्यात आल्याचे दिसते. उर्वरित १५ गावांसाठी मात्र अशी तरतूद केल्याचे दिसत नाही. म्हणजेच या ३१ गावांपैकी १८ गावांना गाव म्हणून दर्जा मिळालेला आहे. १५ गावांना तो दर्जा मिळालेला नाही. या १५ गावांमध्ये पेसा गाव घोषित करण्याची प्रक्रिया करणे आवश्यक आहे.

तक्ता ४.१ - घोषित पेसा गावे

जिल्हा	तालुका	ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/तांडा	पेसा गाव
अमरावती	धारणी	बैरागड	कोमडाढाणा	नाही
			टंगटंगढाणा	नाही
		चटवाबोड	कसाईखेडा	हो
		कुटंगा	हरदा	हो
		रंगूबेली	सावळखेडा	हो
			धोकडा	हो
			खामदा	हो
			किन्नीखेडा	नाही
			रंगूबेली	हो
नांदेड	किनवट	अंबाडीतांडा	शिवरामखेड	नाही
			वरगुडा	नाही
		घोटी	नवाखेड	हो
		जरूर	जरूर	हो
		जवरला	काजीपोड	नाही
			जवरला	हो
		कणकी	डोंगरगाव	हो
नाशिक	इगतपुरी	आंबेवाडी	आंबेवाडी	हो
			नांदुरकीची वाडी	नाही
		भावली	धामडकी	नाही
			गवांदे (धारवाडी)	नाही
		इंदोरे	इंदोरे	हो
		खडकेद	खडकेद	हो

		खेड	देवाची वाडी	नाही
			काननवाडी	नाही
			खेड	हो
			ठाकूरवाडी	नाही
		कुरुंगवाडी	कुरुंगवाडी	हो
		मानवेढे	जामुंडे	नाही
		वासाळी	रामनगर	नाही
			सांबरवाडी	नाही
			वासाळी	हो
		पालघर	जव्हार	कासटवाडी
रामनगर	हो			

गाव म्हणून मान्यता मिळाली असली तरी प्रत्येक गावाची स्वतःची ग्रामकोष समिती आहे, असे मात्र नाही. प्रकल्पक्षेत्रातील ३१ गावांपैकी १८ गावांसाठी स्वतंत्र निधीची तरतूद केली आहे, पण त्यापैकी १२ गावांचा निधी ग्रामपंचायत असलेल्या गावाच्याच ग्रामकोष समितीच्या बँक खात्यामध्ये जमा होतो. उरलेली ६ गावे ग्राम पंचायतीची मुख्यालये असलेली गावे आहेत.

तक्ता ४.२ - पेसा निधीसाठी ग्रामकोष समिती व बँक खाते

जिल्हा	तालुका	ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/तांडा	गावासाठी निधी	खाते
अमरावती	धारणी	बैरागड	कोमडाढाणा	नाही	बैरागड
			टंगटंगढाणा	नाही	बैरागड
		चटवाबोड	कसाईखेडा	हो	चटवाबोड
		कुटंगा	हरदा	हो	कुटंगा
			सावळखेडा	हो	कुटंगा
		रंगूबेली	धोकडा	हो	रंगूबेली
			खामदा	हो	रंगूबेली
			किन्नीखेडा	नाही	रंगूबेली
			रंगूबेली	हो	रंगूबेली

नांदेड	किनवट	अंबाडीतांडा	शिवरामखेड	नाही	अंबाडीतांडा
			वरगुडा	नाही	अंबाडीतांडा
		घोटी	नवाखेड	हो	घोटी
		जरूर	जरूर	हो	जरूर
		जवरला	काजीपोड	नाही	जवरला
			जवरला	हो	जवरला
		कणकी	डोंगरगाव	हो	कणकी
नाशिक	इगतपुरी	आंबेवाडी	आंबेवाडी	हो	आंबेवाडी
			नांदुरकीची वाडी	नाही	आंबेवाडी
		भावली	धामडकी	नाही	भावली
			गवांदे (धारवाडी)	नाही	भावली
		इंदोरे	इंदोरे	हो	इंदोरे
		खडकेद	खडकेद	हो	खडकेद
		खेड	देवाची वाडी	नाही	खेड
			काननवाडी	नाही	खेड
			खेड	हो	खेड
			ठाकूरवाडी	नाही	खेड
		कुरुंगवाडी	कुरुंगवाडी	हो	कुरुंगवाडी
		मानवेढे	जामुंडे	नाही	मानवेढे
		वासाळी	रामनगर	नाही	वासाळी
			सांबरवाडी	नाही	वासाळी
वासाळी	हो		वासाळी		
पालघर	जव्हार	कासटवाडी	जयेश्वर	हो	कासटवाडी
			रामनगर	हो	कासटवाडी

आपल्या गावाला गावाचा दर्जा असणे, तो नसेल तर ते पेसा गाव म्हणून घोषित करून घेणे, आणि गावाची स्वतःची ग्रामकोष समिती असणे महत्त्वाचे आहे, याबाबत लोकांना माहितीच नाही, असे आढळून आले. काही ठिकाणी कार्यकर्त्यांच्या आणि सेवाभावी संस्था-संघटनांच्या माध्यमातून याबाबतची माहिती लोकांना मिळू लागली आहे. त्याच्या बळावर काही ठिकाणी पेसा गावे घोषित करण्याची प्रक्रिया सुरू केली आहे. पण त्याला स्थानिक पातळीवरील

प्रशासनाकडून आणि ग्रामपंचायतीमध्ये वर्चस्व असणाऱ्या गटांकडून प्रचंड विरोधही होतो आहे. एखाद्या छोट्या पाड्याला गाव म्हणून मान्यता देणे, आणि तिथे ग्रामकोष समितीची स्थापना करणे हे स्वतःच्या राजकीय वर्चस्वाला आव्हान म्हणून बघितले जाते. त्यामुळे विरोध, किंवा जिथे उघड विरोध नाही तिथे उदासीनता मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते.

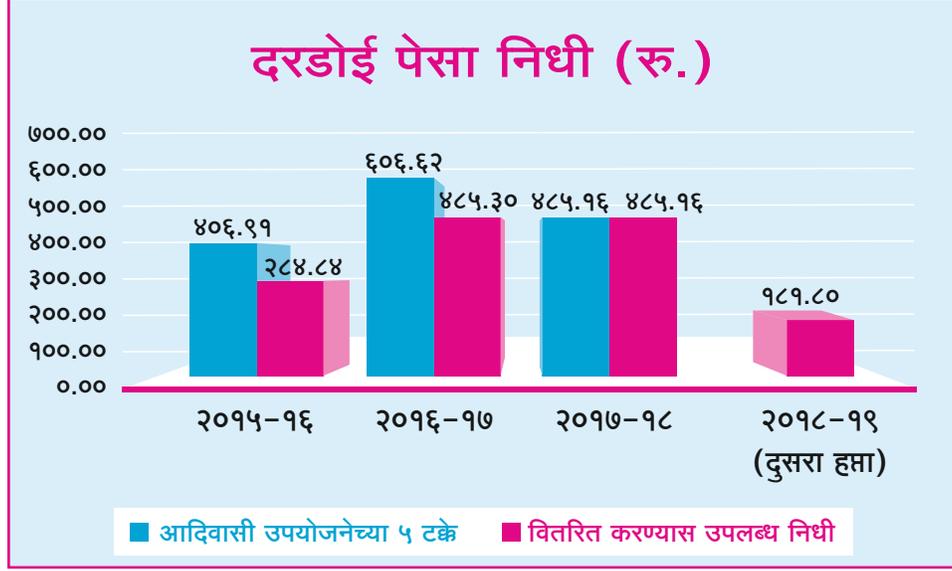
ग्रामकोष समितीमध्ये सरपंच नसावेत, असे स्पष्ट नमूद केलेले असतानाही अनेक गावांमध्ये सरपंचांच्या सहीने ग्रामकोष समितीच्या बँक खात्यांचे व्यवहार होतात, असे टाटा सामाजिक शास्त्र संस्थेने केलेल्या पाहणीतून समोर आले होते.

पेसा निधी: तरतूद व प्रत्यक्ष उपलब्धता

राज्याच्या आदिवासी उपयोजनेपैकी किमान ५ टक्के निधी पेसा क्षेत्रातील ग्रामपंचायतींकडे थेट देण्याचा निर्णय घेण्यात आला होता. हा निधी लोकसंख्येच्या प्रमाणात दिला जावा, असे सुरुवातीला म्हटले होते. नंतर त्यामध्ये सुधारणा करून पेसा क्षेत्रातील गावांमधील आदिवासी लोकसंख्या विचारात घेण्याचा निर्णय घेण्यात आला. राज्यातील अनुसूचित क्षेत्रामधील एकूण आदिवासी लोकसंख्येतील किती आदिवासी लोकसंख्या गावामध्ये आहे, त्या प्रमाणात पेसा निधीची तरतूद त्या गावासाठी करण्याचे ठरवण्यात आले. म्हणजे, राज्याच्या अनुसूचित क्षेत्रातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येपैकी १ टक्का आदिवासी लोक एखाद्या गावामध्ये असतील, तर राज्याच्या एकूण पेसा निधीतील १ टक्का रक्कम त्या गावाला दिली जाईल. २०१५-१६ या वर्षामध्ये जी तरतूद करण्यात आली, ती गावातील एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात करण्यात आली होती. २०१६-१७ या आर्थिक वर्षापासून ही तरतूद आदिवासी लोकसंख्येच्या प्रमाणात करण्यात आली.

तक्का ४.३ - पेसा निधी - दरडोई तरतूद व प्रत्यक्षातील उपलब्धता (रु.)

वर्ष	दरडोई पेसा निधी	
	आदिवासी उपयोजनेच्या ५ टक्के	वितरित करण्यास उपलब्ध निधी
२०१५-१६	४०६.९१	२८४.८४
२०१६-१७	६०६.६२	४८५.२९७९
२०१७-१८	४८५.१६४३	४८५.१६४३
२०१८-१९ (दुसरा हप्ता)		१८१.८०४६

अर्थसंकल्पामध्ये तरतूद केली तरी तेवढा निधी प्रत्यक्षात उपलब्ध होतोच असे नाही. अर्थसंकल्प मंजूर झाल्यानंतर प्रत्यक्ष अंमलबजावणीच्या वेळी राज्याचा वित्तविभाग इतर विभागांना हप्त्यांमध्ये निधी उपलब्ध करून देतो. अनेक विभागांना (आणि बऱ्याचदा कोणत्याही विभागाला) तरतूद केलेल्या रकमेपेक्षा कमी निधी प्रत्यक्षात उपलब्ध होतो. त्यामुळे अर्थसंकल्पामध्ये जाहीर केलेली पेसा निधीची रक्कम आणि प्रत्यक्षात वितरणासाठी उपलब्ध असलेली रक्कम यामध्ये अंतर असते. राज्याच्या आदिवासी विकास विभागासाठी तरतूद केलेला निधी पूर्णपणे मिळत नाही. त्याचा परिणाम आदिवासी उपयोजनेच्या आकारावर होतो आणि पेसा निधीची रक्कमही आकसते. आदिवासी विकास विभागाच्या अहवालांमधून प्राप्त झालेल्या माहितीवरून असे दिसते की केवळ २०१७-१८ या वर्षाचा अपवाद सोडला, तर इतर वर्षांमध्ये पेसा निधी पूर्णशाने उपलब्धच करण्यात आला नाही. त्यामुळे तरतूद केलेल्या दरडोई पेसा निधीपेक्षा प्रत्यक्षात उपलब्ध झालेली रक्कम कमी होती.

अभ्यास केलेल्या गावांना मिळालेला निधी पुढीलप्रमाणे आहे

तक्का ४.४ - पेसा निधीची तरतूद (रु.)

ग्राम पंचायत	गाव/पाडा/वस्ती/तांडा	लोकसंख्या (अनु. जमाती)	२०१५-१६*	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९
बैरागड	कोमडाढाणा		९१९४६९	७७५०२०.६८	७७४८०७.३३	२९०३४१.९८
	टंगटंगढाणा					
चटवाबोड	कसाईखेडा	९८५	११३४५२४	४७८०१८.३९	४७७८८६.८०	१७९०७७.५५
कुटंगा	हरदा	८८६	११५९०२१	४२९९७३.९०	४२९८५५.५४	१६१०७८.९०
	सावळखेडा	७५४		३६५९१४.५९	३६५८१३.८६	१३७०८०.६९
रंगूबेली	धोकडा	१५७	५४३७६३	७६१९१.७६	७६१७०.७९	२८५४३.३३
	खामदा	५०२		२४३६१९.५३	२४३५५२.४६	९१२६५.९२
	किन्नीखेडा					
	रंगूबेली	३६४		१७६६४८.४२	१७६५९९.७९	६६१७६.८८
अंबाडीतांडा	शिवरामखेड	५८५	३५४०५८	२८३८९९.२५	२८३८२१.१०	१०६३५५.७०
	वरगुडा					
घोटी	नवाखेड	२७९	६०३०१०	१३५३९८.१०	१३५३६०.८३	५०७२३.४९
जरूर	जरूर	५६४	१६४९२३	२७३७०७.९९	२७३६३२.६५	१०२५३७.८१
जवरला	काजीपोड					
	जवरला	१४४१	५२५२४८	६९९३१४.२२	६९९१२१.७१	२६१९८०.४६
कणकी	डोंगरगाव	३८८	६६९९४८	१८८२९५.५७	१८८२४३.७४	७०५४०.१९
आंबेवाडी	आंबेवाडी	१८०८	५७७६०३	८७७४१८.५३	८७७१७६.९९	३२८७०२.७६
	नांदुरकीची वाडी					
भावली	धामडकी	२२१४	..	१०७४४४९.४६	१०७४१५३.६८	४०२५१५.४४
		(७१७)	(५२५७४३)	(३४७९५८.५७)	(३४७८६२.७८)	(१३०३५३.९१)
	गवांदे (धारवाडी)					
इंदोरे	इंदोरे	१४७३	४२०९६५	७१४८४३.७५	७१४६४६.९६	२६७७९८.२१
खडकेद	खडकेद	१६९५	४७०४४४	८२२५७९.८७	८२२३५३.४३	३०८१५८.८४

खेड	देवाची वाडी					
	काननवाडी					
	खेड	४२७	५२२०३९	२०७२२२.९९	२०७९६५.९४	७७६३०.५७
	ठाकूरवाडी					
कुरुंगवाडी	कुरुंगवाडी	९०४७	४६४६२३	५०८९०६.८६	५०७९६६.९९	९९०३४९.४४
मानवेढे	जामुंडे	३०९	६३९७८२	९४९९५७.०४	९४९९९५.७६	५६९७७.६३
वासाळी	रामनगर					
	सांबरवाडी					
	वासाळी	९९८९	५९३५७२	९६५२५७.४४	९६४९९९.७२	३६९६०९.४०
कासटवाडी	जयेश्वर	५६३	२६५७२८८	२७३२२२.७०	२७३९४७.४८	९०२३५६
	रामनगर	४४३		२९४९८६.९५	२९४९२७.७७	८०५३९.४५

*२०१५-१६ या वर्षाकरता पेसा निधीचे वितरण पेसा क्षेत्रातील ग्रामपंचायतनिहाय करण्यात आले होते. ग्रामपंचायतीमधील गावांची संख्या लक्षात घेतलेली नव्हती. एकूण लोकसंख्येच्या आधारावर वितरण झाले, अनुसूचित जमातीच्या लोकसंख्येच्या आधारे नाही. पुढील सर्व वर्षांमध्ये त्या-त्या गावातील अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या विचारात घेऊन निधी निश्चित करण्यात आला.

या गावांच्या आदिवासी लोकसंख्येच्या प्रमाणात गावासाठी निधीची तरतूद करण्यात आलेली नाही. या गावांचा निधी ग्रामपंचायत असलेल्या गावाच्या नावेच दिला जातो. त्यासाठी त्या ग्राम पंचायतीमधील सर्व गावांमधील एकूण आदिवासी लोकसंख्या विचारात घेतली जाते.

२०१८-१९ या वर्षांमधील निधीचा दुसरा हप्ता

पेसा निधीचा वापर

पेसा निधीचा वापर कसा करावा, त्याबाबत निर्णय कुणी आणि कसा घ्यावा, याबाबत स्पष्ट मार्गदर्शक सूचना शासनाकडून देण्यात आल्या आहेत. पेसा निधी हा अबंधित असला, तरी त्याचा वापर कोणत्या कामांसाठी करावा, याचे निर्देश या सूचनांमधून मिळतात. हा निधी कोणत्या कारणांसाठी वापरता येणार नाही, हेही स्पष्ट करण्यात आले आहे.

पेसा निधी हा अबंध निधी म्हणून ग्राम पंचायतींना दिला जातो. पण त्याचा वापर कशासाठी करावा, याबाबत स्पष्ट सूचना देण्यात आल्या आहेत. पायाभूत सुविधा, वनाधिकार व पेसा कायद्याची अंमलबजावणी, आरोग्य-स्वच्छता व

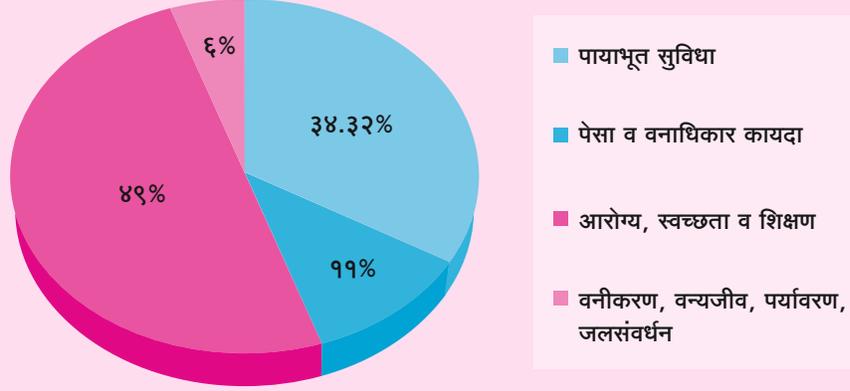
शिक्षण आणि वनीकरण, वन्यजीव संवर्धन, जलसंधारण, वनतळी, वन्यजीव पर्यटन व वन उपजीविका यासाठीच्या कामांवर पेसा निधीचा वापर करावा, अशा अपेक्षा आहे. बांधकामासाठी पेसा निधीतील ४० टक्क्यापेक्षा अधिक निधी वापरण्यास मनाई करण्यात आली आहे. पेसा निधीमधून करता येतील अशा ३२ कामांची यादीही देण्यात आली आहे. प्रत्यक्षात मात्र या निधीतील बहुतांश निधी रस्ते व तत्सम बांधकामे, शाळांचे डिजिटलायझेशन आणि इ-लर्निंग संच बसवणे, आर ओ वॉटर फिल्टर अशा कामांसाठी खर्च करण्यात आले आहेत. सुरुवातीची दोन वर्षेतर शाळांमध्ये इ-लर्निंग संच बसवणे, वॉटर फिल्टर बसवणे आणि अंगणवाड्यांमध्ये खेळणी घेणे यासाठी खर्च झाल्याचे कार्यकर्ते सांगतात. इ-लर्निंग संच बसवलेल्या अनेक शाळांमध्ये वीज नाही, वीज असली तर वीजपुरवठा खात्रीलायक नाही, शाळांच्या नावाचे मीटर नाही अशा अनेक अडचणी आहेत. वॉटर फिल्टर वर्षभरात बंद पडले, मग दुरुस्तीसाठी निधी नाही म्हणून ते कायमचे बंदच झाले. या अभ्यासादरम्यान पेसा निधीच्या खर्चाबाबतं ग्रामपंचायतींकडून माहिती मागितली असतां ती देण्यास ग्रामसेवकांनी टाळाटाळ केली.

पेसा निधीच्या सनियंत्रणासाठी आदिवासी विकास विभागाने एक माहितीप्रणाली विकसित केली. प्रत्येक ग्राम पंचायतीला देण्यात आलेला निधी, त्या निधीतून हाती घेण्यात आलेली कामे व त्या कामांची प्रगती याबाबतची माहिती एका संकेतस्थळावर उपलब्ध करून देण्याची कल्पना होती. www.pesafundmanagement.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावरील आकडेवारीवरून पेसा निधीचा वापर कोणत्या प्रकारच्या कामांसाठी करण्यात आला, याची माहिती मिळते.

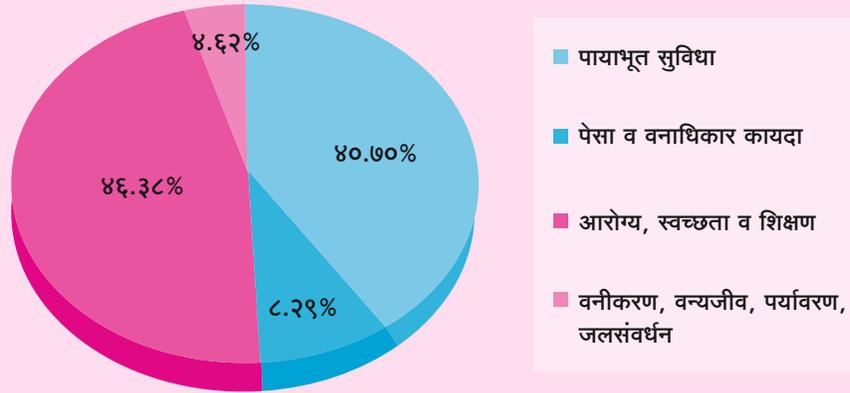
तक्ता ४.५ - पेसा निधीतून हाती घेण्यात आलेली कामे (२०१५ ते २०१८)

कामाचे क्षेत्र	कामांची संख्या	एकूण कामांशी टक्केवारी	रक्कम (रु.)	एकूण रकमेशी टक्केवारी
पायाभूत सुविधा	२७२२	३४.३२	८३२८१७२०	४०.७०
पेसा व वनाधिकार कायदा	८५५	१०.७८	१६९७२१६४	८.२९
आरोग्य, स्वच्छता व शिक्षण	३८९७	४९.१४	९४८९४४१९	४६.३८
वनीकरण, वन्यजीव, पर्यावरण, जलसंवर्धन	४५६	५.७५	९४६२३३७	४.६२
एकूण	७९३०		२०४६१०६४०	

पेसा निधीतून केलेली कामे

पेसा निधीचा वापर

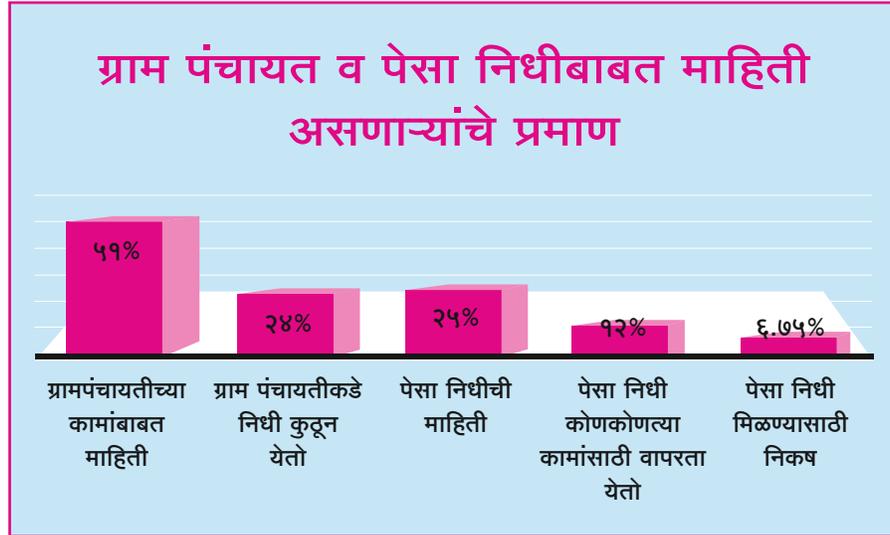

पेसा निधीमधून नियोजन केलेल्या कामांपैकी बहुतांश कामे मंजूर होऊनही सुरुचं झालेली नाहीत, असे या संकेतस्थळावरील माहितीवरून दिसते.

पेसा निधीबाबत माहिती

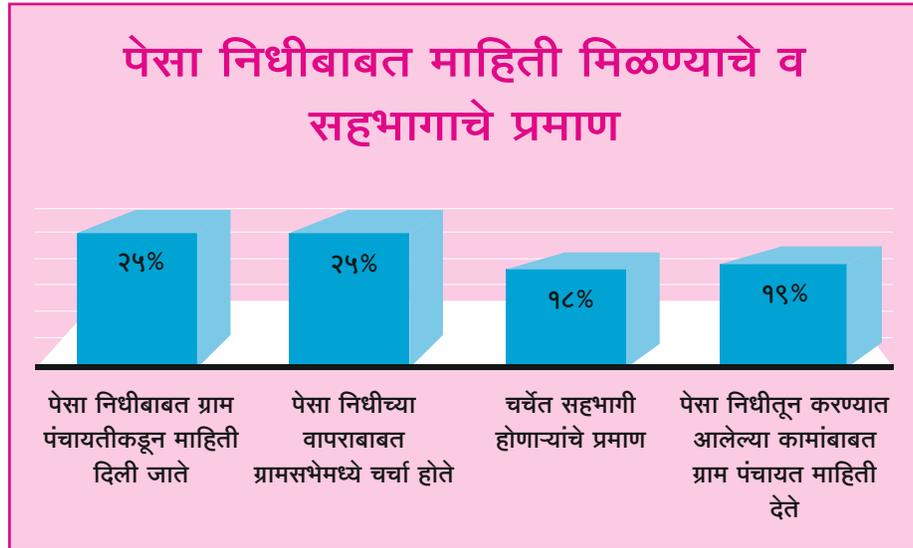
पेसा निधीच्या वापरामध्ये अनेक त्रुटी आहेत. या निधीच्या वापराच्या नियोजनामध्ये ग्रामसभेची भूमिका महत्त्वाची आहे. पण या निधीबाबत लोकांपर्यंत माहितीच पोचली नसल्याने या योजनेची अंमलबजावणी अत्यंत असमाधानकारक राहिली आहे. माहिती हा सशक्तीकरणाचा पाया असतो. हा पायाच ठिसूळ असल्यामुळे लोकांचा निर्णयप्रक्रियेतला सहभाग आणि अंमलबजावणीवरील देखरेख व नियंत्रण या केवळ कल्पनाच राहतात. अनुसूचित क्षेत्रातील लोकांना एकंदरीनेच ग्रामपंचायत, ग्रामसभा आणि पेसा निधीबाबत कितपत माहिती आहे, ते तपासण्याचा प्रयत्न या अभ्यासामध्ये केला. पेसा निधीबाबत लोकांपर्यंत माहितीचं पोचलेली नाही, असे पाहणीतून दिसले. मुळात ग्राम पंचायतीची कामे आणि निधीचे स्रोत याबाबतही लोकांना फारच कमी माहिती आहे, असे दिसून आले.

प्रकल्पक्षेत्रामध्ये केवळ ५१ टक्के लोकांना ग्रामपंचायतीच्या कामांबाबत काही माहिती होती, तर फक्त २४ टक्के लोकांना ग्राम पंचायतीकडे निधी कुठून येतो, याबाबत थोडीभार कल्पना होती. गेल्या काही वर्षांत ग्राम पंचायतीला वाढीव निधी मिळू लागला आहे का, या प्रश्नाला २५ टक्के लोकांनी सकारात्मक उत्तर दिले. त्यालाच पेसा निधी म्हणतात, हे मात्र बहुतेकांना माहित नव्हते. पेसा निधी असे काहीतरी ऐकले होते पण त्याबाबत पक्की खात्री नव्हती. पेसा निधी कोणकोणत्या कामांसाठी वापरता येतो, याची थोडीफार माहिती केवळ १२ टक्के लोकांना होती. तर पेसा निधी मिळण्यासाठी निकष कोणते आहेत, याबाबत केवळ ६.७५ टक्के लोकांनी काही उत्तर दिले.

पेसा क्षेत्रामधील प्रत्येक गावाची लोकसंख्या कमी आहे. एखादे मोठे गाव, आणि त्याच्या आजूबाजूला वसलेले पाडे, तांडे अशी पेसा क्षेत्रातल्या गावांची साधारण घडण आहे. मोठ्या गावाच्या नावाने ग्राम पंचायत, आणि प्रत्येक ग्रामपंचायतीमध्ये सरासरीने ३ छोटी गावे, वाड्या, पाडे असे चित्र दिसते. ग्रामपंचायतीच्या गावांमध्ये आदिवासी सोडून इतरही समाजांचे लोक आहेत. पाडे मात्र बव्हंशी आदिवासीबहुल आहेत. पेसा निधीतून जी कामे हाती घेतली गेली, त्यातील निम्म्याहून अधिक कामे ग्रामपंचायत असलेल्या गावात, आणि निम्मी आदिवासीबहुल पाड्यांवर घेतली गेली, असे टाटा सामाजिक शास्त्र संस्थेच्या अभ्यासातून समोर आले होते. सदरच्या अभ्यासातही हीच परिस्थिती दिसून आली. ग्रामपंचायत असलेल्या गावांमध्ये, आणि त्यातही ज्या गावांमध्ये सजग नेतृत्व आहे, कार्यकर्ते-संस्थांचे काम आहे, त्या गावांमध्ये पेसा निधीबाबत लोकांना अधिक माहिती असल्याचे दिसून आले. त्या तुलनेत, पाड्यांवरील लोकांना पेसा निधीबाबत फारच अपवादाने माहिती आहे, असे दिसले.

पेसा निधीबाबत गावातील लोकांना माहिती देण्याची जबाबदारी ग्राम पंचायतीकडे आहे. ग्रामसभा घेऊन पेसा निधीबाबत सर्व माहिती गावातील सर्व लोकांना देणे, पेसा निधीमधून कोणती कामे करावीत, याबाबत ग्रामसभेमध्ये चर्चा घडवून आणणे आणि त्याआधारे योजना बनवून तिला ग्रामसभेची मंजूरी घेणे ही ग्रामपंचायतीची जबाबदारी आहे. यामध्ये ग्रामसेवकाने ग्रामपंचायतीला योग्य ती माहिती देणे व तांत्रिक सहाय्य करणे अपेक्षित आहे. ग्रामसभेने मंजूर केलेल्या योजनेप्रमाणे निधी खर्च करणे व झालेल्या कामाचा व खर्चाचा हिशेब ग्रामसभेसमोर ठेवून मंजूरी घेणे बंधनकारक आहे. पेसा निधीच्या नियमित अंकेक्षणाबरोबरच पारदर्शकता ठेवण्याच्या उद्देशाने सामाजिक अंकेक्षण होणे बंधनकारक आहे. यातील किती बाबी प्रत्यक्षात होतात, याचा धांडोळा घेण्यासाठी लोकांकडून माहिती मिळवण्यात आली. पेसा निधीबाबत ग्राम पंचायतीकडून माहिती दिली जाते, असे केवळ २५ टक्के लोकांनी सांगितले. पेसा निधीच्या वापराबाबत ग्रामसभेमध्ये चर्चा होते, असे २५ टक्के लोकांनी सांगितले, मात्र या चर्चेत सहभागी होतो, असे म्हणणाऱ्यांचे प्रमाण केवळ १८ टक्के होते. पेसा निधीतून करण्यात आलेल्या कामांबाबत ग्राम पंचायत माहिती देते, असे १९ टक्के लोकांनी सांगितले.

पेसा निधीचे सामाजिक अंकेक्षण होते, असे म्हणणाऱ्यांचे प्रमाण केवळ ७ टक्के होते. सामाजिक अंकेक्षणातून पुढे आलेली माहिती ग्रामपंचायत लोकांना देते असे केवळ ८ टक्के लोकांनी सांगितले. सामाजिक अंकेक्षणामध्ये सहभागी होणाऱ्यांचे प्रमाण नगण्य म्हणजे ५ टक्के आढळले.

लोकांपर्यंत पेसा निधीबाबत माहितीही पोचलेली नाही. ती पोचावी, लोकांनी या निधीच्या वापराच्या नियोजनात सहभागी व्हावे, यासाठी प्रयत्न होत नाहीत. लोकांपर्यंत माहिती पोचू नये, यासाठीच प्रयत्न केले जातात.

पेसा निधीसाठीच्या ग्रामसभा

पेसा निधीबाबतचे निर्णय खरे तर ग्रामसेवक आणि सरपंच व पंचायतीचे काही निवडक सदस्यच घेतात. अनेक गावांमध्ये ग्रामसभा घेतल्याचे कागदोपत्री दिसते. पण प्रत्यक्षात ग्रामसभा घेतल्या जात नाहीत. ग्रामसभा झाली असे दाखवण्यासाठी घरोघरी वही फिरवून सहा गोळा केल्या जातात. काही ठिकाणी ग्रामसभा घेऊन पेसा निधीचे नियोजन करायचा प्रयत्न केला, तर ग्रामसेवक या बाबी पेसा निधीमध्ये बसत नाहीत, असे सांगून स्वतःला पाहिजे त्यापद्धतीने ग्रामसभेकडून ठराव करून घेतात, असे आदिवासी भागात काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी सांगितले. याउलट, ग्रामसभेला लोक येत नाहीत, वैयक्तिक लाभाच्या योजनांबाबत माहिती मिळणार असेल, तरच लोक ग्रामसभेला येतात, अन्यथा नाही, असे ग्रामसेवक आणि पंचायतीच्या पदाधिकाऱ्यांचे मत होते. तर ग्रामसभेमध्ये ग्रामसेवक-सरपंच आणि

पंच स्वतःला पाहिजे ते निर्णय करवून घेतात, भांडणे होतात म्हणून ग्रामसभेला जातचं नाही, असे लोकांनी सांगितले. पाड्यावर ग्रामसभा होत नाहीत, त्या ग्रामपंचायतीच्या गावातचं होतात, रोजच्या कामातून तिथे जण्यासाठी वेळ काढता येतं नाही, असेही लोकांनी सांगितले.

पेसा निधी वेळेवर मिळत नाही. निम्मे वर्ष उलटून गेल्यावर पहिला हसा मिळतो. वर्ष संपायच्या आत खर्च नाही केला तर निधी परत जाईल, अशी भीती ग्रामसेवक घालतात. घाईघाईने स्वतःच्या मनातल्या योजना ग्रामसभेकडून मंजूर करवून घेतात. ग्रामसेवकांचे पुरवठादारांशी-कंत्राटदारांशी साटेलोटे असते. त्यातून गावाच्या उपयोगाची नसलेली कामे काढून कमिशन मिळवण्याचा उद्योग ग्रामसेवक करतात.

ग्रामसभेमध्ये गावाच्या पातळीवर झालेल्या निर्णयामध्ये ग्रामपंचायत व त्यावरील कोणत्याही पंचायतीने, अधिकाऱ्यांनी हस्तक्षेप करू नये, असे पेसा कायदा सांगतो. पेसा निधीच्या योजनेमध्येही गावपातळीवर झालेल्या खर्चाच्या नियोजनामध्ये केवळ ३ लाख रुपयांच्या पुढील कामांसाठीच तालुका पातळीवरील तांत्रिक प्रशासकीय मान्यता घेणे गरजेचे आहे. पण प्रत्यक्षात मात्र ग्रामसेवक साऱ्याच खर्चांना तालुका स्तरावरून आगाऊ मंजुरी घेतात. ही मंजुरी न घेता खर्च केला तर पुढेमागे सारी जबाबदारी आपल्यावर येईल, या रास्त भीतीपोटी ही मंजुरी घेतली जाते. पण ही मंजुरी देताना गटविकास कार्यालयाकडून त्यामध्ये फेरफारही केले जातात.

पेसा निधीच्या नियोजनाच्या प्रक्रियेमध्ये केंद्रस्थानी असलेल्या ग्रामसभेची अशी थड्डा सुरू आहे.

सरकारी यंत्रणा

पेसा कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी आणि पेसा निधीच्या सनियंत्रणासाठी अनुसूचित क्षेत्रातील गटविकास अधिकारी कार्यालयातील विस्तार अधिकारी (पंचायत) यांच्यावर जबाबदारी देण्यात आली आहे. त्यांच्या जोडीला तालुका स्तरावर पेसा समन्वयक, व प्रत्येक ग्रामपंचायतीमध्ये मोबिलायझर अशी यंत्रणा असावी, असे शासननिर्णयांमध्ये नमूद केले आहे. तालुका पेसा समन्वयक हे गटविकास अधिकारी कार्यालयातील इतर कर्मचाऱ्यांप्रमाणे नाहीत, त्यांचा दर्जा आणि काम वेगळे आहे. पण अनेक ठिकाणी हे पेसा समन्वयक गटविकास अधिकाऱ्यांच्या हाताखाली काम करताना आढळतात. कर्मचाऱ्यांची वानवा असलेल्या या कार्यालयांना आणखी एक कर्मचारी मिळाला, अशीच या कार्यालयांची आणि गटविकास अधिकाऱ्यांची समजूत झालेली दिसते. पेसा निधीच्या योजनेबाबत, आणि एकंदरीनेच पेसा कायद्याबाबत गटविकास अधिकाऱ्यांपासून त्यांच्या कार्यालयातील अधिकारी-कर्मचाऱ्यांमध्ये कमालीचे अज्ञान दिसून येते. आमच्या अभ्यासादरम्यान काही जबाबदार कर्मचारी-अधिकाऱ्यांनी याबाबत स्पष्ट कबुली दिली. जबाबदारी आली म्हणून आम्ही हे काम करतो, पण खरं सांगायचं तर आम्हाला त्यातलं काहीच माहित नाही, असे निवृत्ती जवळ आलेल्या ज्येष्ठ कर्मचाऱ्यांनीही खाजगीत मान्य केले.

पेसा मोबिलायझर

ग्रामसभा हा पेसा कायद्याचा गाभा आहे. पण पेसा क्षेत्रामध्ये ग्रामसभा योग्य पद्धतीने होत नाहीत, असा सार्वत्रिक अनुभव आहे. यावर उपाय म्हणून पेसा क्षेत्रातील गावांमध्ये लोकांमध्ये ग्रामसभांबद्दल जाणीव वाढावी, ग्रामसभांचे आयोजन योग्य पद्धतीने व्हावे, ग्रामसभांमध्ये लोकांचा सहभाग वाढावा यासाठी प्रयत्न करण्यासाठी म्हणून पेसा मोबिलायझरची नेमणूक करण्याचे महाराष्ट्र शासनाने ठरवले (ग्राम विकास विभाग शासन परिपत्रक: रागांपं-२०१६/प्र. क्र. १०१/योजना-४, दि. २२ जून २०१६). राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका मिशन किंवा महिला आर्थिक विकास महामंडळांतर्गत स्थापना अथवा नोंदणी करण्यात आलेल्या महिला बचतगटांना हे काम सोपवण्याचा निर्णय झाला. निवड झालेल्या बचतगटाने आपल्यातील एका सदस्याची नेमणूक मोबिलायझर म्हणून करावी, असे अपेक्षित आहे. त्यानुसार अनेक ठिकाणी पेसा मोबिलायझरची नियुक्ती करण्यात आली आहे, असे सरकारी विभाग सांगतात. पण त्याबाबतची अधिकृत आकडेवारी आदिवासी विकास विभागाकडे उपलब्ध नाही. राजीव गांधी पंचायत सशक्तीकरण अभियानाच्या संकेतस्थलावरही याबाबत काही माहिती उपलब्ध नाही. सदरच्या अभ्यासामध्ये कुठेही पेसा मोबिलायझरबाबत माहिती मिळाली नाही. धारणीमध्ये पेसा मोबिलायझरची नियुक्ती झाल्याचे समजले, पण पेसा मोबिलायझर काही काम करत नाही, अशी तक्रारही ऐकायला मिळाली. किनवटमध्ये पेसा मोबिलायझरची नियुक्ती झालेली नाही, असे कार्यकर्त्यांचे मत होते, तर मोबिलायझरची निवड झाली आहे, पण अजून नियुक्ती केलेली नाही, असे सरकारी कर्मचाऱ्यांनी सांगितले. इगतपुरीमध्ये तर पेसा मोबिलायझरची निवड झाली नाही, असे ग्रामकोष समितीच्या अध्यक्ष व सदस्यांनी सांगितले. आणि त्याच बैठकीमध्ये चहा देण्यासाठी आलेल्या महिलेचीच मोबिलायझर म्हणून निवड झाली होती, असे त्या महिलेनेच नंतर स्वतंत्रपणे सांगितले. फक्त निवड झाली आहे, पण काय करायचे काहीच माहित नाही, असेही ती म्हणाली. जिथे पेसा मोबिलायझर आहेत, तिथे ते ग्राम पंचायतीमध्ये आणखी एक सरकारी कर्मचारी म्हणून पाहिले जातात. ग्रामसेवक त्यांना स्वतःचे सहाय्यक म्हणून वापरून घेण्याचा प्रयत्न करतात. पेसा क्षेत्रामध्ये ग्रामसभा सक्षम करण्यासाठी मोबिलायझर हा महत्त्वाचा दुवा आहे. पण या दुव्याकडे अक्षम्य दुर्लक्ष झाले आहे. पेसा क्षेत्रामध्ये पेसा कायदा, पेसा निधी यासारख्या महत्त्वाच्या बाबींविषयी प्रामाणिकपणे काम करायचे असेल, तर मोबिलायझरसारख्या दुव्यांकडे अधिक गांभीर्याने लक्ष देण्याची गरज आहे.

प्रशिक्षण

पेसा निधीसंदर्भात राज्यपातळीवर प्रशिक्षणाचा मोठा कार्यक्रम आखण्यात आला होता. त्यासाठी यशदाकडून पेसा निधीबाबतच्या माहितीपर पुस्तिका, प्रशिक्षण साहित्य तयार करून घेण्यात आले. राज्य पातळीवरील प्रशिक्षण यशदाने आयोजित केले. जिल्हा व तालुका स्तरावर प्रशिक्षणे घेतली गेली. त्यामधून त्या-त्या स्तरावरचे सरकारी अधिकारी-कर्मचारी, सरपंच-उपसरपंच, ग्रामकोष समितीचे सदस्य अशा सर्वांना प्रशिक्षण देण्यात आले. पेसा कायद्याची उद्दिष्टे,

आदिवासी उपयोजना व ५ टक्के पेसा निधी, पेसा निधीच्या वापराचे नियोजन, त्यातून करायची विकासकामे, निधीचे व्यवस्थापन व नोंदी, असा प्रशिक्षणाचा अभ्यासक्रम होता. या प्रशिक्षणाचा उपयोग करून प्रशिक्षणार्थींनी लोकांपर्यंत माहिती पोचवणे व पेसा निधीच्या वापरासाठी लोकसहभाग घडवून आणणे अपेक्षित होते. पण अपवाद वगळता प्रत्यक्षात असे घडले नाही. त्याचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे ही प्रशिक्षणे केवळ उपचार म्हणून आटोपण्यात आली. तालुका पातळीवरील प्रशिक्षणांमध्ये तर तीन दिवस केवळ यशदाने तयार केलेल्या पुस्तिकांचे वाचन करण्यात आले, असे एका प्रवीण प्रशिक्षकाने सांगितले. प्रशिक्षणांचा कार्यक्रम डिसेंबर २०१५ अखेर संपला. काही महिन्यांतच, २०१६ साली अनेक ठिकाणी ग्राम पंचायतीच्या निवडणुका झाल्या आणि त्यात नवे सदस्य, नवे सरपंच-उपसरपंच निवडून आले. त्यांच्यासाठी प्रशिक्षण झालेच नाही, असे टाटा इन्स्टिट्यूटच्या अभ्यासात मांडले आहे.

पेसा निधीची योजना सुरु होऊन पाच वर्षे झाली. गावातील लोकांना नियोजन म्हणजे काय ? याचा काही अनुभव नाही. असे असताना त्यांनी ग्रामसभेमध्ये योजना तयार करावी, ही अपेक्षा अवास्तव ठरण्याचीच शक्यता अधिक असते. पेसा निधीबाबत असेच झाल्याचे दिसते. अशा परिस्थितीत ग्रामसभांना, लोकांना, ग्राम पंचायतींना सतत मदत करणारी यंत्रणा असणे आवश्यक असते. तीन दिवसाचे प्रशिक्षण एकदा करून भागणार नाही, सतत प्रशिक्षणाची व्यवस्था केली पाहिजे. लोकांना, ग्रामसभांना, ग्रामपंचायतींना अनुभवातून शिकण्याची संधी दिली पाहिजे.

□ □ □

प्रकरण ५

पेसा निधी योजना - सूचना व शिफारसी

जबाबदारी, कर्मचारी व निधी या तिन्ही पातळ्यांवर पंचायतींना अधिकार दिले, तरच खऱ्या अर्थाने विकेंद्रीकरण झाले, असे म्हणता येते. भारतातील विकेंद्रीकरणामध्ये केवळ जबाबदाऱ्या हस्तांतरित करण्यात आल्या, पण कर्मचारी आणि निधीचे अधिकार मात्र पंचायतींकडे देण्यात आले नाहीत, हे वास्तव आहे. परिणामी, खऱ्या अर्थाने सत्तेचे विकेंद्रीकरण झाले नाही. अशा वेळी चौदाव्या वित्त आयोगाने ग्राम पंचायतींना थेट अनुदान देण्याची शिफारस केली. केंद्र सरकारच्या पंचायत राज मंत्रालयाने एकात्मिक ग्राम विकासाची संकल्पना मांडली. अनुसूचित क्षेत्रासाठी विशेष तरतुदी केल्या. याच्या जोडीला, महाराष्ट्राच्या तत्कालीन राज्यपालांनी राज्याच्या आदिवासी उपयोजनेमधून किमान ५ टक्के निधी अनुसूचित क्षेत्रातील ग्राम पंचायतींना 'अबंधित निधी' म्हणून देण्यासाठी स्वतःच्या अधिकारात ग्राम पंचायत कायद्यात सुधारणा केली. त्याची अंमलबजावणी करत राज्य सरकारने हा निधी देण्याला २०१५-१६ सालापासून सुरुवात केली.

पेसा निधीची योजना सुरु होऊन पाच वर्षे झाली आहेत. या काळात पेसा निधीच्या वापराचे चित्र समाधानकारक नाही, हे स्पष्ट आहे. पण या योजनेमध्ये अनेक क्षमता आहेत. त्या ओळखल्या पाहिजेत. पेसा निधीच्या योजनेमधील समस्यांचा आढावा घेऊन पुढे जाण्याच्या दिशेने काय करता येईल? त्याचा विचार केला पाहिजे. या अभ्यासातून पुढे आलेल्या वास्तवाच्या आधारे पेसा निधीच्या योजनेसंबंधी निरीक्षणे व निष्कर्ष याआधीच्या प्रकरणामध्ये मांडले आहेत. पेसा निधीच्या योजनेतील समस्या व अडचणी दूर करून, या योजनेची खऱ्या अर्थाने प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी, आणि त्याद्वारे आदिवासी समूहांना विकासाचे नियोजन व व्यवस्थापन याबाबतीत सक्षम करून आदिवासी स्वशासनाच्या दिशेने आणखी एक पाऊल पुढे जाण्यासाठी नेमके काय केले पाहिजे, याची सूत्ररूपाने मांडणी येथे केली आहे.

१. पेसा निधीची योजना सुरु ठेवणे महत्त्वाचे

पेसा कायदान्वये अपेक्षित असलेले आदिवासी स्वशासन अस्तित्वात आणण्याच्या दृष्टीने या पेसा निधी योजनेच्या संकल्पनेमध्ये मोठी क्षमता आहे. स्वतःचे निधीचे

अत्यंत मर्यादित स्रोत असलेल्या ग्रामपंचायतींना विकासासाठी कायमचं राज्य आणि केंद्र सरकारकडून मिळणाऱ्या निधीवर अवलंबून रहावे लागत होते. विकासाच्या बाबतीत कायमचं वंचित ठेवल्या गेलेल्या आदिवासी भागातील ग्राम पंचायतींकडून अपेक्षा अधिक आणि अधिकार कमी अशी अवस्था होती. ज्याच्या हाती ससा तो शिकारी, या न्यायाने विकासाचे प्राधान्यक्रम ठरवण्याचे अधिकारही निधीवर मक्तेदारी असलेल्या राज्य आणि केंद्र सरकारकडेचं असणे स्वाभाविक आहे. अशा वेळी स्वतःच्या विकासकामांसाठी अबंधित निधी मिळणे ही ग्राम पंचायतींसाठी, त्यातही आदिवासी क्षेत्रातील गावांसाठी महत्त्वाची बाब आहे. त्यादृष्टीने अंमलबजावणीमध्ये त्रुटी दिसत असल्या, तरी पेसा निधीची योजना येत्या काळातही सुरु ठेवण्याची गरज आहे.

२. पेसा निधीची रक्कम वाढवली पाहिजे

ग्राम पंचायतींच्या स्वतःच्या उत्पन्नाचे स्रोत अगदी मर्यादित आहेत. अनेक ग्राम पंचायती स्वतःच्या कार्यालयाचे वीजबिलही भागवू शकत नाहीत, अशी अवस्था आहे. आदिवासी क्षेत्रातील ग्राम पंचायतींमध्ये तर अधिक विदारक चित्र पाहायला मिळते. विकासाच्या योजना राबवण्यासाठी तर सर्वच भागातील ग्राम पंचायतींना, त्यातही अग्रगत भागातील ग्राम पंचायतींना केंद्र आणि राज्य सरकारकडून येणाऱ्या निधीवर अवलंबून राहावे लागते. सध्या मिळणारी पेसा निधीची रक्कम ही ग्राम पंचायतींना स्वतःच्या हक्काचा निधी देत असली, तरी ही रक्कम ग्राम पंचायतींच्या गरजांच्या मानाने फारच तोकडी आहे. ती वाढवण्याची गरज आहे.

ही रक्कम किती वाढवावी याबाबत अभ्यास करून निर्णय घेण्याची गरज आहे. दरवर्षी महागाई निर्देशांकानुसार निधीमध्ये वाढ करण्यात यावी.

३. आदिवासी गावांच्या विकास अनुशेषाचे, गरजांचे विश्लेषण व त्याआधारावर पेसा निधी वापराची मार्गदर्शक तत्त्वे

पेसा निधीची रक्कम अथवा प्रमाण निश्चित करण्यासाठी काही निकषं ठरवले पाहिजेत. केवळ आदिवासी उपयोजनेतील ठरावीक हिस्सा, एवढाच निकषं न ठेवता गावाच्या गरजा, वंचितपणा, विकास अनुशेष अशा निकषांचा विचार होणे आवश्यक आहे. पेसा निधीतील काही रक्कम सर्व गावांना समप्रमाणात (त्यासाठी आदिवासी लोकसंख्या हा निकषं वापरणे इष्ट ठरेल), व उर्वरित रक्कम गरजांच्या आधारावर निश्चित केली जावी. पेसा निधीची रक्कम किती असावी? त्यासाठी कोणते निकषं वापरावेत? याबाबत अभ्यास करून ठोस सूचना करण्यासाठी राज्याच्या वित्त विभागाने आदिवासी विकास विभाग व ग्रामीण विकास विभाग यांच्याशी समन्वयातून एक तज्ज्ञ समिती नेमावी. या समितीने आजवरच्या अनुभवाचा व अहवालांचा आढावा घेऊन, आदिवासी भागातील कार्यकर्ते-अभ्यासक-संस्था-संघटना व आदिवासी संघटना, लोकप्रतिनिधी, राजकीय पक्ष-संघटना यांच्याशी विचारविनिमय करून तीन महिन्यांच्या आत आपला अहवाल सरकारला सादर करावा. हा अहवाल सार्वजनिक करून त्यावर सूचना मागवून पुढील तीन महिन्यांमध्ये अंतिम निर्णय घ्यावा. समिती नेमल्यापासून सहा महिन्यांच्या कालावधीत पेसा निधीची पुनर्रचित योजना जाहीर करावी. वर्ष २०२०-२१ पासून त्याची अंमलबजावणी सुरु करावी.

४. पेसा निधी खऱ्या अर्थाने अबंधित निधी असला पाहिजे

पेसा निधी अबंधित निधी असेल, असे शासन निर्णयामध्ये म्हटले होते. प्रत्यक्षात मात्र, या निधीच्या वापराबाबतच्या

मार्गदर्शक सूचनांमध्ये हा निधी कोणत्या बाबींसाठी वापरावा, याची चौकट घालून देण्यात आली. त्यामुळे हा निधी तसा चौकटीमध्ये बंदिस्त झाला आहे. चार ढोबळ क्षेत्रांच्या पलीकडे गावाच्या विकासाच्या गरजा असल्या, तरी या चौकटीचा सोयीस्कर अर्थ ग्रामसेवक लावतात, असा अनुभव आहे. गावाला स्वतःच्या गरजांनुसार पेसा निधीचा वापर करण्याचे स्वातंत्र्य देण्याची गरज आहे. त्यासाठी हा निधी खऱ्या अर्थाने अबंधित असला पाहिजे.

५. पेसा निधीची इतर योजनांशी, वित्त आयोगाच्या निधीशी सांगड

पेसा निधीची सध्या मिळणारी रक्कम तुटपुंजी आहे. ग्राम पंचायतीकडे इतर अनेक योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी निधी येत असतो. त्यामधील चौदाव्या वित्त आयोगाने शिफारस केल्यानुसार मिळणारे थेट अनुदान आणि ग्रामीण रोजगार हमी योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी येणाऱ्या निधीतील ५० टक्के निधी हा ग्राम पंचायतीकडे येणारा अबंधित निधीच आहे. केंद्र सरकारच्या पंचायत राज मंत्रालयाने मांडलेली ग्रामपंचायत विकास आराखड्यांची अंमलबजावणी सुरू आहे. या आराखड्यामध्ये पेसा निधीचाही अंतर्भाव केला पाहिजे. म्हणजे पेसा निधी हा गावाच्या विकासाच्या इतर योजनांशी समन्वयातून अधिक परिणामकारकपणे वापरणे शक्य होईल. तसेच, विविध योजनांच्या नावे येणाऱ्या निधीच्या खर्चातून कामांची पुनरावृत्ती टाळणे शक्य होईल.

६. पेसा निधी योजनेच्या अंमलबजावणीत कसूर केल्यास शिक्षेची तरतूद

पेसा निधी योजनेची अंमलबजावणी होत नाही, ही मोठी समस्या आहे. ही योजना नुकतीच सुरू झाली असल्यामुळे आदिवासी समाजामध्ये त्याबाबत जागरूकता नाही. अशा काळात योजनेच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी शासकीय यंत्रणेवर अधिक असते. या निधीची माहिती लोकांना देण्यापासून या निधीच्या वापराचे नियोजन, त्यानुसार खर्च, देखरेख व त्याचे अंकेक्षण, आणि या प्रत्येक टप्प्यावर ग्रामसभेच्या माध्यमातून लोकांना माहिती देत त्यांना सहभागी करून घेणे हे ग्रामसेवक, विस्तार अधिकारी (पंचायत), जिल्हा व तालुका पेसा समन्वयक, जिल्हा परिषद उपकार्यकारी प्रमुख (पंचायत) यांच्यावर या योजनेचे सनियंत्रण करण्याची जबाबदारी आहे. या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी काही अपवाद वगळता यातील कोणत्याही स्तरावरील सरकारी कर्मचारी-अधिकारी प्रामाणिकपणे काम करत नाहीत, हे वास्तव आहे. या योजनेच्या अंमलबजावणीत कसूर करणाऱ्या सरकारी कर्मचारी-अधिकाऱ्यांना शिक्षा वा दंडाची कोणतीही तरतूद सध्याच्या मार्गदर्शक सूचनांमध्ये करण्यात आलेली नाही. त्याबाबत शासनाने निर्णय घेण्याची व त्याची अंमलबजावणी करण्याची गरज आहे.

७. अधिक सतर्क व सक्रिय आदिवासी सल्लागार परिषद

पाचव्या अनुसूचीमधील क्षेत्र ज्या राज्यांमध्ये आहे, त्या प्रत्येक राज्यामध्ये आदिवासी सल्लागार परिषद नेमणे बंधनकारक आहे. राज्याच्या मुख्यमंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखालील या परिषदेमध्ये सरकारी अधिकाऱ्यांसोबत राज्यातील अनुसूचित जमातींमधून निवडून आलेले विधानसभा व विधानपरिषद सदस्य व राज्यपालांनी मनोनित केलेले दोन बिगरशासकीय सदस्य असतात. राज्यातील अनुसूचित क्षेत्र व अनुसूचित जमातींच्या विकास-शासनव्यवहारासंबंधी विचार करून शासनाला सूचना व शिफारसी करण्याचे काम आदिवासी सल्लागार परिषद करते. महाराष्ट्रातील आदिवासी सल्लागार परिषदेचे काम अत्यंत असमाधानकारक राहिले आहे. गेल्या पाच वर्षांमध्ये या परिषदेच्या केवळ दोनच बैठका झाल्या आहेत. या बैठकांमध्ये काही मोजकेच लोकप्रतिनिधी आणि बिगरशासकीय प्रतिनिधी सोडले, तर इतरांना पेसा,

वनाधिकार कायदा यासारख्या मूलभूत मुद्दांबाबत स्वारस्य नसते, असे माहितगार सांगतात. आदिवासी सल्लागार परिषदेने पेसा व पेसा निधीबाबत अधिक सतर्क आणि सक्रिय होणे गरजेचे आहे. त्यासाठी आदिवासी सल्लागार परिषदेची दर तीन महिन्यांतून किमान एक बैठक, म्हणजे वर्षातून किमान चार बैठका झाल्या पाहिजेत. प्रत्येक बैठकीमध्ये पेसा कायदा, पेसानिधी व वनाधिकार कायदा हे विषय कायम विषयपटलावर असले पाहिजेत. आदिवासी सल्लागार परिषदेच्या बैठकीच्या तारखा निश्चित झाल्यावर जाहीर केल्या पाहिजेत. या बैठकांपूर्वी लोकांकडून वरील तीन विषयांसंदर्भात सूचना व प्रश्न मागवले पाहिजेत. आदिवासी विकास परिषदेच्या बैठकांचे इतिवृत्त त्वरीत जाहीर केले पाहिजे. सारी माहिती अशा प्रकारे जाहीर होणार असेल, तर लोकभयास्तव आदिवासी सल्लागार परिषदेचे कामकाज अधिक चांगले होण्यास मदत होईल.

८. प्रकल्पस्तरीय सनियंत्रण समित्या कार्यरत करणे

राज्यात आदिवासी विकास विभागांतर्गत एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालये आहेत. या प्रत्येक प्रकल्प कार्यालयाच्या क्षेत्रामध्ये आदिवासी उपयोजनेच्या अंमलबजावणीचे सनियंत्रण व देखरेख करण्यासाठी प्रकल्पस्तरीय सनियंत्रण समित्या आहेत. या समित्यांवर त्या-त्या भागातील राज्य विधीमंडळ सदस्य, संसद सदस्य, जिल्हा परिषदेतील समित्यांचे सभापती, सरकारी अधिकारी व इतर सदस्य असतात. या समित्यांनी आदिवासी उपयोजनेच्या आखणीमध्ये प्रकल्प कार्यालयाला मार्गदर्शन करणे व अंमलबजावणीवर देखरेख करणे अपेक्षित आहे. महाराष्ट्रामध्ये अनेक ठिकाणी या समित्या अस्तित्वातच नाहीत. असल्या, तरी केवळ कागदावरच अस्तित्वात आहेत. प्रत्यक्षात त्या कार्यरत नाहीत. पेसा निधीबाबत तर प्रकल्प कार्यालयांना कोणतीच भूमिका नाही. पेसा निधी योजनेची अंमलबजावणी जरी ग्रामीण विकास विभागामार्फत होत असली, तरी तो आदिवासी उपयोजनेतील निधी आहे. त्यामुळे एकात्मिक आदिवासी प्रकल्प कार्यालये आणि प्रकल्पस्तरीय सनियंत्रण समित्यांनी त्याबाबत सतर्क राहून त्याच्या अंमलबजावणीवर देखरेख करणे महत्त्वाचे ठरेल.

९. ग्रामीण विकास विभागामध्ये राज्य पेसानिधी योजना समन्वयक

पेसा निधी हा आदिवासी उपयोजनेचा हिस्सा आहे. राज्य स्तरावरील त्याबाबतचे महत्त्वाचे धोरणात्मक निर्णय आदिवासी विकास विभाग घेत आला आहे. पण पंचायत राज हा ग्रामीण विकास विभागाच्या अखत्यारीतला विषय असल्याने, आणि गावपातळीपर्यंत ग्रामीण विकास विभागाची यंत्रणा कार्यरत असल्याने या योजनेच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी ग्रामीण विकास विभागाकडे देण्यात आली आहे. जून २०१९ मध्ये जाहीर करण्यात आलेल्या शासन निर्णयानुसार आता ही योजना आदिवासी विकास विभागाकडून पूर्णपणे ग्रामीण विकास विभागाकडे हस्तांतरित करण्यात आली आहे, हे निश्चितच स्वागताह आहे. पेसा कायद्याच्या प्रचार-प्रसार व प्रभावी अंमलबजावणीसाठी जिल्हा व तालुका स्तरावर पेसा समन्वयकांची नेमणूक करण्यात आली आहे. त्याच धर्तीवर पेसा निधी योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी राज्यस्तरावर पेसानिधी योजना समन्वयक नेमणे आवश्यक आहे. हे पद व कार्यालय ग्रामीण विकास विभागांतर्गत स्थापन करण्यात यावे. राज्य पेसानिधी समन्वयकाने ग्रामीण विकास विभाग व आदिवासी विकास विभाग यांच्यामध्ये दुवा म्हणून काम करावे. त्यातून या योजनेच्या राज्यव्यापी अंमलबजावणीसाठी आवश्यक ती माहिती जमा करणे व धोरणात्मक निर्णय घेणे शक्य होईल.

१०. पेसा समन्वयकांची नेमणूक, सतत प्रशिक्षण

पेसा कायद्याच्या अंमलबजावणी जिल्हा व तालुका स्तरावर पेसा समन्वयकांची नेमणूक करण्याचे ठरवण्यात आले आहे. त्यानुसार अनेक ठिकाणी नेमणुकाही झाल्या आहेत. पण काही तालुक्यांमध्ये पेसा समन्वयक नेमण्यात आलेले नाहीत. जिल्हा व तालुका पेसा समन्वयकांची रिक्त पदे तातडीने भरण्यात आली पाहिजेत. ज्या जिल्ह्यांमध्ये, तालुक्यांमध्ये पेसा समन्वयक नेमण्यात आले आहेत, तिथे त्यांना जिल्हा परिषद व गटविकास कार्यालयांमधील एक कर्मचारी म्हणून वापरले जातात. त्यांच्यावरील इतर कामांचा बोजा हटवून त्यांना केवळ पेसाच्या कामाचीच जबाबदारी दिली तर पेसा कायद्याचा प्रचार-प्रसार व पेसा निधी योजनेची अंमलबजावणी अधिक परिणामकारकपणे होईल. पेसा समन्वयकांचे पेसा निधीच्या योजनेबाबत एकदाच प्रशिक्षण झाले आहे. पेसा निधीच्या अंमलबजावणीचे वास्तव, वेळोवेळी येणारे वेगवेगळे अनुभव लक्षात घेऊन त्यांचे वेळोवेळी व सतत प्रशिक्षण करण्याची गरज आहे.

११. पेसा मोबिलायझरची नेमणूक, सतत प्रशिक्षण

ग्रामपंचायतीच्या पातळीवर पेसा कायदा व पेसानिधी योजनेबाबत लोकांमध्ये माहिती पोचवून जाणीवजागृती करण्यासाठी, ग्रामसभा कार्यरत करणे, पेसानिधीच्या नियोजन व देखरेखीबाबत ग्रामसेवक, ग्रामपंचायत व लोक यांमध्ये दुवा म्हणून काम करण्यासाठी पेसा मोबिलायझर नेमण्याचा निर्णय घेण्यात आला. पण अनेक ग्राम पंचायतींमध्ये पेसा मोबिलायझरची नेमणूकच करण्यात आलेली नाही. काही गावांमध्ये या नेमणुका झाल्या आहेत. पण पेसा मोबिलायझरचे पेसा कायदा व पेसानिधी योजनेबाबत प्रशिक्षणच झालेले नाही. काही ठिकाणी केवळ औपचारिकता म्हणून बैठकवजा प्रशिक्षणे घेण्यात आली. पण त्यांचा काहीच उपयोग झाल्याचे दिसत नाही. नेमणूक झालेल्या पेसा मोबिलायझरना आपले नेमके काम काय, हेच माहित नाही. त्यांना विचारणारेही कुणी नाही. सर्व ग्रामपंचायतींमध्ये पेसा मोबिलायझरच्या नेमणुका करणे आणि त्यांचे पेसा कायदा, ग्रामसभा व पेसानिधी योजना याबाबत प्रशिक्षण करणे आवश्यक आहे.

१२. पेसा गावांची घोषणा

पेसानिधी योजनेतून ग्रामपंचायतीच्या नाही, तर गावाच्या नावे निधी दिला जातो. त्या-त्या गावाला आदिवासी लोकसंख्येच्या प्रमाणात निधी देण्याची तरतूद या योजनेमध्ये करण्यात आली आहे. पण प्रत्यक्षात मात्र ग्रामपंचायतींच्याच बँक खात्यांमध्ये हा निधी जमा होत असल्याचे दिसते. या निधीमध्ये गावाला निधी मिळण्यासाठी गाव म्हणून नोंद असणे आवश्यक आहे. पेसा नियमावलीमध्ये म्हटल्याप्रमाणे आदिवासी भागातील (पाचव्या अनुसूचीच्या क्षेत्रातील) आदिवासी पाडे, तांडे, वाड्या यांनाही गाव म्हणून मान्यता मिळणे शक्य आहे. त्यासाठी आपला पाडा, तांडा पेसा गाव म्हणून घोषित करण्यासाठी ग्रामसभेपासून जिल्हाधिकारी कार्यालयापर्यंत प्रक्रिया करावी लागते. या प्रक्रियेबाबत आदिवासी समूहांमध्ये माहितीच पोचलेली नाही, असे दिसते. त्यामुळे पेसा गाव म्हणून घोषित होण्याची पात्रता असलेल्या अनेक गावांनी ही प्रक्रियाच सुरू केलेली नाही. जिथे ग्रामसभांनी याबाबत ठराव करून वर पाठवले, त्यांचे प्रस्ताव धूळ खात पडून आहेत. काही प्रस्ताव मंजूर झाले, तर काही नामंजूर झाले. पेसा गावे घोषित करण्याची प्रक्रिया जाहीर केल्यानंतर सुरुवातीच्या काळात काही जिल्ह्यांमध्ये जिल्हाधिकाऱ्यांच्या पुढाकाराने शेकडो पेसा गावे घोषित करण्यात आली. त्यापद्धतीने राज्यभरात पेसा गावे घोषित करण्याची प्रक्रिया गतिमान करण्यासाठी राज्य सरकारने कालमर्यादित मोहीम हाती घेण्याची गरज आहे. पेसा गाव घोषित झाले, की पेसानिधी थेट गावापर्यंत पोचणे सुकर होईल.

पेसा गाव घोषित करण्यासाठी ज्या गावांनी विहित प्रक्रिया पूर्ण केली आहे, पण उपविभागीय अधिकारी किंवा जिल्हाधिकारी स्तरावरून त्याबाबत विहित कालावधीत घोषणा करण्यात आलेली नाही, ती गावे पेसा गाव म्हणून घोषित झाली, असे मानण्यात येईल, अशी पेसा नियमावलीमध्ये तरतूद आहे. त्याप्रमाणे अनेक गावांनी स्वतःची पेसा गाव म्हणून घोषणाही केली आहे. पण अशी घोषणा जोपर्यंत कागदोपत्री मान्य केली जात नाही, तोपर्यंत पेसानिधीसारख्या योजना या गावांना विनाअडथळा मिळतील का? असा रास्त प्रश्न अनुभवी कार्यकर्ते विचारतात. त्यासाठी विहित प्रक्रिया पूर्ण केलेल्या, पण उपविभागीय अधिकारी वा जिल्हाधिकारी स्तरावरून विहित कालमर्यादेत कोणताही निर्णय झाला नसेल, तर अशा गावांची नोंद पेसा गाव म्हणून झाल्याचे गॅझेटद्वारे अथवा राज्यपालांच्या सहीने जाहीर करण्यात यावे. तसे पत्र, प्रमाणपत्र गावाला देण्याची व्यवस्था करावी. म्हणजे अशा पद्धतीने घोषित झालेल्या गावांनाही योजनांचा लाभ देणे सरकारी यंत्रणेवर बंधनकारक राहिल.

१३. ग्रामकोष समित्यांची स्थापना – बँक खाती

पेसानिधीची रक्कम ग्रामकोषसमितीच्या बँक खात्यामध्ये जमा केली जाते. अनेक गावांमध्ये पेसा गाव घोषित होऊनही गावाची ग्रामकोष समिती स्थापन करण्यात आलेली नाही. तर काही ठिकाणी ग्रामकोष समिती स्थापन झाली आहे, पण बँकेमध्ये स्वतंत्र खाते उघडण्यात आलेले नाही. त्यामुळे त्या गावाचा निधी ग्राम पंचायतीच्या गावाच्या ग्रामकोष समितीच्या खात्यामध्येच जमा होतो. त्या निधीचा विनियोग ग्राम पंचायतीच्या गावाच्या, ग्रामकोष समितीच्या सदस्यांच्या सहीने आणि काही मोजकेच अपवाद वगळता मर्जीने होतो. गावांना त्यांचा निधी मिळण्यासाठी ग्रामकोष समित्यांची स्थापना करण्यासाठी राज्य सरकारने मोहीम राबवावी. जनधन योजनेमध्ये ज्या पद्धतीने बँक खाती उघडण्यात आली, तशा पद्धतीने ग्रामकोष समित्यांची खाती उघडण्यात यावीत. या कामामध्ये तालुका पेसा समन्वयक, ग्राम पंचायतीतील पेसा मोबिलायझर व स्थानिक पातळीवर काम करणाऱ्या संस्था-संघटनांचे सहकार्य व सहभाग घ्यावा.

१४. पेसाची काटेकोर अंमलबजावणी

पंचायत राज व्यवस्थेच्या चौकटीमध्ये आदिवासी स्वशासन प्रत्यक्षात आणण्यासाठी, पेसा कायद्याने आदिवासी संस्कृतीतील सामूहिक आणि खुल्या निर्णयप्रक्रियांचा आदर करत ग्रामसभांना महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. गावाच्या क्षेत्रातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर व व्यवस्थापन, विकासकामांसाठी मंजूरी, वन व खनिज संपत्तीवर नियंत्रण व व्यवस्थापन अशा महत्त्वाच्या बाबींमध्ये निर्णयाची जबाबदारी आणि अधिकार ग्रामसभेला देण्यात आले आहेत. महाराष्ट्रामध्ये पेसा कायदानुसार ग्राम पंचायत अधिनियमामध्ये सुधारणा होऊन १७ वर्षे झाली, तेव्हा कुठे या सुधारणांच्या अंमलबजावणीसाठी आवश्यक नियमावली तयार झाली. मधल्या काळात नियमावलीअभावी या सुधारित कायदेशीर तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यात आली नाही. आदिवासी क्षेत्रातील नैसर्गिक साधनसंपत्ती आणि जीवनपद्धतीमध्ये आमूलाग्र बदल झाले. त्यामुळे पेसाची धार बोधट झाली, अशी खंत ज्येष्ठ कार्यकर्ते व्यक्त करतात. पेसा निधीची योजना खऱ्या अर्थाने, तिच्या खऱ्या स्वरूपात राबवायची असेल तर ग्रामसभा सक्षम आणि कार्यरत करणे आवश्यक आहे. गावाने निर्णय घ्यायचे, ती क्षेत्रे, ती संसाधने गावाच्या मालकीची राहणे महत्त्वाचे आहे. अन्यथा, विकासाचे नियोजन करण्याचा अधिकार आहे, पण ज्या संसाधनांच्या आधारे हे नियोजन करायचे, त्यावरच नियंत्रण नाही, अशी आदिवासी समूहांची अवस्था होण्याची भीती आहे. त्यादृष्टीने पेसा तरतुदीची काटेकोर आणि विनाविलंब अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. त्यासाठी राज्य सरकारने कालबद्ध मोहीम राबवण्याची गरज आहे.

१५. ग्रामसभांचे सक्षमीकरण

ग्रामसभा म्हणजे गावाची संसद. प्रातिनिधिक लोकशाहीकडून थेट लोकशाहीच्या दिशेने जाण्यासाठी सक्षम आणि कार्यरत ग्रामसभा असणे महत्त्वाचे आहे. पण विकेंद्रीकरणातील ग्रामसभेचे महत्त्वाचे स्थान केवळ कागदावरच राहिले आहे. ग्रामसभा केवळ कागदावरच होतात, ग्रामसभामध्ये लोकांचा सहभाग नगण्य म्हणावा असा असतो. आदिवासी क्षेत्रात तर ग्रामसभांना अधिक महत्त्व आहे. पण तिथेही अपवाद वगळता ग्रामसभा होत नाहीत. ग्रामसभामध्ये कोणते विषय चर्चेला घ्यावेत, चर्चा कशी करावी, सूचना कशा मांडाव्या, निर्णय कसे करावे याबाबत लोकांना पुरेसा अनुभव नाही, पुरेशी माहितीही नाही. त्यामुळे वैयक्तिक लाभाच्या योजनांची चर्चा असली, नव्या योजनांची माहिती मिळणार असली, कुणी सरकारी अधिकारी-पाहुणे येणार असले तरच लोक ग्रामसभांना येतात हा सगळीकडंचा अनुभव आदिवासी भागातही येतो. आदिवासी भागातील ग्रामसभा सक्षम करण्यासाठी विशेष प्रयत्न करावे लागतील. त्यासाठी केवळ प्रशिक्षणे आयोजित करून भागणार नाही, तर ग्रामसभा ही सातत्याने चालणारी प्रक्रिया म्हणून राबवावी लागेल.

ग्रामसभांचे महत्त्व लोकांच्या लक्षात आणून देण्यासाठी विशेष प्रयत्न करावे लागतील. ग्रामसभा आयोजित करण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करावे लागतील. ग्रामसभांची वारंवारिता वाढवावी लागेल. महिन्या-दोन महिन्याला ग्रामसभा आयोजित केली पाहिजे. ग्रामसभा म्हणजे काय, याबाबत लोकांना वारंवार माहिती देऊन त्यांना ग्रामसभेमध्ये येण्यासाठी उद्युक्त करावे लागेल. त्यासाठी केवळ ग्रामसभा आयोजित न करता ग्रामसभेसोबत लोकांना उपयुक्त होईल, अशा कार्यक्रमांचे आयोजन करता येईल.

विकासाचे नियोजन ही तशी तांत्रिक आणि किचकट बाब असते. त्यामुळेही हा विषय ग्रामपंचायत आणि ग्रामसेवकावर सोडून लोक निश्चित राहत असावेत. पण ग्रामसभामध्ये या विषयाची वारंवार चर्चा करून, लोकांच्या भाषेत मांडणी केली, केरळ राज्याच्या धर्तीवर गाव विकासाच्या योजनांसाठी विषयवार गटचर्चा आयोजित केल्या, तर ग्रामसभामध्ये गावाच्या विकासकामांच्या नियोजनाविषयी चर्चा सुरू होण्यास मदत होईल.

याच्याच बरोबरीने, ग्रामसभा आणि ग्रामपंचायतीला नियोजनामध्ये सहाय्य करण्यासाठी काही तज्ज्ञगट नेमणे गरजेचे आहे. स्थानिक पातळीवरील महाविद्यालये व उच्चशिक्षण संस्था, तंत्रज्ञ-व्यावसायिक, निवृत्त सरकारी कर्मचारी, स्वयंसेवी संस्थांचे कार्यकर्ते यांचा समावेश या तज्ज्ञगटांमध्ये करावा. या तज्ज्ञगटांनी ग्रामसभेतील चर्चेमध्ये हस्तक्षेप न करता चर्चेमध्ये गरज पडेल त्याप्रमाणे मार्गदर्शन करावे. नियोजन आराखडे तयार करताना तांत्रिक बाजूंबाबत मार्गदर्शन व मदत करावी. विकासकामांवर देखरेखीमध्ये मदत करावी. ही प्रक्रिया सातत्याने सुरू ठेवल्यास ग्रामसभा आणि ग्रामपंचायतींमध्ये विकास आराखडे तयार करण्याची, विकासकामांवर देखरेख करण्याची क्षमता निर्माण होईल.

१६. ग्रामपंचायत सदस्यांचे प्रशिक्षण

ग्रामसभेतील चर्चा व सूचनानुसार पेसा निधीच्या खर्चाचे नियोजन ग्रामपंचायतीने करणे अपेक्षित आहे. ग्रामपंचायत सदस्यांना पेसा निधी व नियोजनाच्या तांत्रिक बाजूंबाबत फार कमी माहिती असते. परिणामी, नियोजनाचा भार वा मक्ता ग्रामसेवकावर येतो. ग्रामसेवक स्वतःच्या मर्जेने योजना बनवतात, असे निदर्शनाला येते. ग्रामपंचायतीचे सदस्य व पदाधिकारी निवडणुका झाल्या की बदलले जाण्याची शक्यता असते. त्यामुळे ग्रामपंचायत सदस्यांच्या सातत्यपूर्ण प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम आखणे गरजेचे आहे.

१७. पेसा निधीबाबत जागृतीसाठी व्यापक प्रयत्न

पेसा निधीच्या योजनेबाबत मोठ्या प्रमाणावर माहितीचा अभाव आहे. सरकारी परिपत्रकांमध्ये लोकांपर्यंत माहिती पोचवण्यासाठी प्रयत्नांची गरज मांडली आहे. त्यासाठी निधीचीही तरतूद केली आहे. पण केवळ सरकारी पद्धतीने माहितीप्रसार करून फारसे काही साध्य होत नाही, हे पुरेसे स्पष्ट झाले आहे. लोकांपर्यंत माहिती पोचवण्यासाठी व्यापक प्रयत्न होण्याची गरज आहे. त्यासाठी स्थानिक पारंपरिक कलाप्रकारांचा चांगला उपयोग करून घेता येईल. आदिवासी समुदायांमध्ये कथा-नाच-गाणी हे कलाप्रकार अजूनही टिकून आहेत. विविध सण-उत्सवांच्या वेळी या पारंपरिक कलाप्रकारांचा उपयोग करून पेसा निधीबाबत संदेश पोचवणे परिणामकारक ठरू शकेल. काही आदिवासी समुदायांमध्ये चित्रांच्या माध्यमातून कथा सांगितल्या जातात. या दृक् माध्यमाचा वापर करून पेसा निधीबाबत कथा सादर करता येतील. यामध्ये स्थानिक कलाकारांच्या सहभागासाठी खास निधीची सोय केली पाहिजे. याच्याच बरोबरीने आधुनिक संवाद माध्यमांचाही उपयोग केला पाहिजे. तंत्रज्ञानातील प्रगतीमुळे घरोघरी मोबाईल स्मार्ट फोन पोचले आहेत. त्याचा वापर करून छोटे संदेश प्रसृत करणे, छोट्या फिल्मस-ऑडिओ व्हिडिओ क्लिप्स करून त्या मोबाईलवरून प्रसारित करणे शक्य आहे. याच्याच जोडीला सोप्या भाषेतील लिखित साहित्यही निर्माण करण्याची गरज आहे.

पेसा निधीची माहिती लोकांपर्यंत पोचवण्यासाठी स्थानिक आदिवासी भाषेमध्ये पुस्तिका तयार करण्याचे जाहीर करण्यात आले होते. प्रत्यक्षात मात्र केवळ मराठी भाषेमध्ये या पुस्तिका तयार करण्यात आल्या व प्रशिक्षणांमध्ये त्याचे वाचन करण्यात आले. एवढ्या मर्यादित प्रयत्नांतून जाणीवजागृती होणेतर दूर माहिती पोचणेही शक्य नव्हते. ही त्रुटी लक्षात घेऊन माहितीप्रसारासाठी व जाणीवजागृतीसाठी मोहीम राबवणे गरजेचे आहे. साहित्यनिर्मिती व साहित्यप्रसार या कामात स्वयंसेवी संस्थांचे सहकार्य घेणे इष्ट ठरेल.

१८. व्यापक मोहीम राबवणे गरजेचे

पेसा निधीची योजना यशस्वी व्हायची असेल, तर तिला व्यापक मोहिमेचे स्वरूप प्राप्त झाले पाहिजे. केवळ पेसा क्षेत्रातील आदिवासी समूहांचे, सरकारी कर्मचाऱ्यांचे याबाबतीत प्रशिक्षण करून उपयोगाचे नाही. पेसा निधी योजनेच्या प्रक्रियेमध्ये आदिवासी समूह व तेथील सरकारी यंत्रणेला मदत करण्यासाठी इतर जनसमूहांनाही प्रेरित केले पाहिजे. त्यासाठी पेसा क्षेत्रातील व नजीकच्या भागातील युवागट, महाविद्यालये-विद्यापीठे अशा शैक्षणिक संस्था, शासकीय-निमशासकीय आजी-माजी कर्मचारी, अभियंते-लेखपरीक्षकांसारखे व्यावसायिक अशा गटांपर्यंतही पेसा निधीबाबत माहिती पोचवली पाहिजे. प्रसारमाध्यमांना याबाबत जागृत केले पाहिजे. पेसा निधीबाबत साहित्यनिर्मिती, प्रशिक्षण, तांत्रिक सहाय्य व निधीच्या वापरावर देखरेख याबाबतीत या घटकांचा चांगला उपयोग होऊ शकेल.

१९. पारदर्शकता व उत्तरदायित्व

पेसा निधीच्या वापरामध्ये पारदर्शकता असावी, या उद्देशाने अनेक सूचना शासनाने केल्या आहेत. पेसा निधीचे वार्षिक लेखापरीक्षण (ऑडिट) व सामाजिक अंकेक्षण (सोशल ऑडिट) करणे बंधनकारक आहे. अनेक ग्रामपंचायतींचे लेखापरीक्षण वर्षानुवर्षे होत नाही, कारण लेखापरीक्षण करणारी यंत्रणा सहजासहजी उपलब्ध होत नाही. आदिवासी

भागात तर ही समस्या अधिक तीव्रपणे जाणवते. यावर मात करण्यासाठी सरकारच्या लेखाविभागात काम केलेल्या निवृत्त आधिकारी-कर्मचाऱ्यांची मदत घेणे शक्य होईल. त्याबरोबर लेखापरीक्षकांच्या संस्थांशी सामंजस्य वा सहकार्याचे करार करून त्यांची या कामात मदत घेता येऊ शकेल. पण ही ग्रामपंचायतीच्या पातळीवर शक्य होणारी बाब नाही. त्यासाठी राज्य शासनाने राज्याच्या पातळीवर असे करार करावेत. केवळ लेखापरीक्षणच नाही, तर हिशेब ठेवणे आणि वेळोवेळी हिशेबतपासणीमध्ये या तज्ज्ञांची मदत मिळाली तर पेसा निधीच्या वापरामध्ये शिस्त येण्यास मदत होईल.

सामाजिक अंकेक्षणाची तरतूद केली असली, तरी पेसा निधीचे सामाजिक अंकेक्षण होत नाही, हे वास्तव आहे. मुळात, लोकांना सामाजिक अंकेक्षणाबाबत फारच कमी माहिती आहे. राज्य शासनाने ग्रामीण रोजगार हमी योजनेसाठी सामाजिक अंकेक्षण विभागाची स्थापना केली आहे. या विभागाकडे पेसा निधीच्या सामाजिक अंकेक्षणाचे काम सोपवण्यात यावे.

कारभारातील पारदर्शकता ही उत्तरदायित्वाची पूर्व अट आहे. त्यादृष्टीने पेसा निधीबाबतची सारी माहिती ग्राम पंचायतीने लोकांना खुलेपणाने द्यावी, असे शासननिर्णयांमध्ये स्पष्टपणे नमूद केले आहे. पण प्रत्यक्षात मात्र सरपंच-उपसरपंच आणि ग्रामसेवक माहिती दडपून ठेवतात असा अनुभव आहे. विचारली तरी माहिती मिळत नाही, असा आमचाही या अभ्यासादरम्यानचा अनुभव आहे. पेसा निधीबाबत पारदर्शकता आणण्यासाठी माहिती स्वेच्छेने खुलेपणाने जाहीर करणे बंधनकारक केले पाहिजे. त्यासाठी ग्रामपंचायत कार्यालयाच्या आवारात, अथवा ज्या गावात ग्रामपंचायत नसेल, त्या गावात शाळा-समाजमंदीर असा सार्वजनिक ठिकाणी फलकावर ही माहिती लिहिणे बंधनकारक केले पाहिजे. स्वेच्छेने माहिती जाहीर करण्यात दिरंगाई, कुचराई झाल्यास त्या ग्रामपंचायतीच्या ग्रामसेवकावर दंडात्मक कारवाईची तरतूद केली पाहिजे.

लोकशाहीमध्ये यंत्रणेच्या कारभारात पारदर्शकता आणण्यासाठी, यंत्रणेमध्ये उत्तरदायित्व निर्माण करण्यासाठी जनतेचा रेटा महत्त्वाचा ठरतो. त्यादृष्टीने पेसा निधीबाबत समुदायाधारित देखरेख समितीची तरतूद या योजनेमध्ये केली पाहिजे. (राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य मिशनमध्ये तशी तरतूद केली होती, अनेक ठिकाणी या तरतुदीचा योग्य उपयोग करून सार्वजनिक आरोग्यव्यवस्थेमध्ये सुधारणा घडवून आणणे शक्य झाले.) या कामात स्वयंसेवी संस्थांचे योगदान महत्त्वाचे असेल. समुदायाधारित देखरेखसाठी गाववार रिपोर्ट कार्ड तयार करणे, त्याबाबत सामूहित चर्चा घडवून आणणे, जनसुनवाई अशा

मार्गांचा अवलंब करून पेसा निधीबाबत गावपातळीवर पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्वाची जाणीव विकसित करणे शक्य होईल.

□ □ □

केस स्टोरीज्

पेसा निधीचा कल्पक वापर (मु. फलोदे, पो. तळेघर, ता. खेड, जि. पुणे)

पायाभूत सुविधांसाठी पेसानिधी चांगल्या पद्धतीने कसा वापरता येऊ शकतो याचं उदाहरण फलोद्यात पाहायला मिळतं. सामान्यतः कुठल्याही पायाभूत सुविधेवर खर्च करायचा तर पेसाद्वारे आलेला निधी तोकडा असल्याने पुरा पडू शकत नाही. पण तरी पेसाच्या चौकटीत राहूनचं हा निधी कल्पकतेने वापरता येऊ शकतो. फलोद्यात पेसामधून दीड लाख रुपये सार्वजनिक पिण्याच्या पाण्याची विहीर बांधण्यासाठी वापरता येऊ शकतं होते. पण या प्रकल्पाचा संपूर्ण खर्च होता साडेपाच लाख रुपये. पेसातला फक्त दीड लाख रुपयांचाचं निधी विहिरीला वापरला जातोय, आणि खर्चाचा अंदाज तर साडेपाच लाखांच्या घरात आहे. मग हे कागदोपत्री कसं करायचं, नियमात बसत नाही, असं म्हणून ग्रामसेवकाने आडकाठी करायचा प्रयत्न केला. पेसाच्या दीड लाखात साडेतीन लाखाची भर घालायचे रोटरी क्लबने मंजूर केले आणि गावातल्या लोकांनी सात दिवस श्रमदान करण्याचे ठरवले. साडेपाच लाखांची तजवीज अशा पद्धतीने करण्याबाबत रीतसर ठराव करून, बीडीओंना पत्र देऊन, विषय समजावून सांगून बीडीओची रीतसर मंजूरी मिळवून प्रकल्प तडीस नेला.

साडेनऊ लाख रुपयांचा अंदाजे खर्च असलेल्या सार्वजनिक तळ्याचा प्रश्नही फलोदे ग्रामसभेने अशाच पद्धतीने सोडवला.

पेसा निधीच्या चौकटीत राहूनही, लवचिकता, कल्पकता आणि स्वयंसेवी प्रयत्नांना लोकसहभागाची जोड दिली, तर खर्चिक पायाभूत सुविधादेखील उभ्या राहू शकतात.

सार्वजनिक विकास वि. खाजगी हितसंबंध

सामाजिक-राजकीयदृष्ट्या सजग आणि विशेषतः शिकलेले ग्रामसभा सदस्य खरं तर

स्थानिक पातळीवर सकारात्मक हस्तक्षेप करू शकतात. पण असा जेव्हा प्रयत्न केला जातो, तेव्हा तो हाणून पाडण्याच्या दृष्टीनेच प्रयत्न होताना दिसतात. राजकारणात मुरलेली आणि गावविकासाच्या पलीकडचे आर्थिक-राजकीय हितसंबंध कवटाळून बसणारी मंडळी ग्रामसभेच्या सजग सदस्यांना, शिकलेल्या तरुण-तरुणींना शक्यतो बोलू देत नाहीत.

ग्रामसभेमध्ये धोरणात्मक किंवा महत्त्वाचे विषय हाताळले जाण्याची शक्यता असते किंवा काही मूलभूत विषयांवर हस्तक्षेप होण्याची शक्यता असते, त्यावेळी सभेत अरेरावी करून सभा उधळून लावण्याचा किंवा हस्तक्षेप करू पाहणाऱ्यांचा आवाज दाबण्याचा प्रयत्न केला जातो. ग्रामपंचायतीशी निगडीत हितसंबंधांना धक्का लागू नये म्हणून हे सगळं नियोजन प्रस्थापित सत्ताधारी करत असतात.

आम्हीच बोलावतो आमची ग्रामसभा (वयम् चळवळ, जव्हार)

५ टक्के अबंधित निधी शासनाकडून प्रत्येक गावाला मिळतो. पण त्याला गाव म्हणून मान्यता असावी लागते. ग्रामसभेच्या ५० टक्के सदस्यांनी मागणी केली तर अशी मान्यता मिळून पेसा गाव घोषित होऊ शकते. पण वस्तुस्थिती अशी आहे की? ग्रामसभेच्या सदस्यांना ना या निधीची माहिती आहे, ना पेसा गावाची, ना ग्रामसभा सदस्य म्हणून आपल्याला मिळालेल्या अधिकारांची.

या पार्श्वभूमीवर जव्हार भागात गावं घोषित होण्यासाठीच्या प्रक्रियेतलं महत्त्वाचं पाऊल म्हणून ग्रामसभेच्या हक्कासाठी ग्रामसभा जागरण उपक्रम घेतला गेला. सात-आठ महिने गावांगामध्ये संपर्क, सभा, बैठका घेऊन ग्रामसभेच्या हक्कासाठी जनजागृती केली गेली. ५२ आदिवासी गावातले अडीच हजार स्त्री-पुरुष त्यासाठी जमले. कुठल्याही वैयक्तिक लाभाच्या योजनेसाठी नाही तर गावं घोषित करण्याच्या मागणीसाठी ते एकत्र आले. पालकमंत्री, सहाय्यक जिल्हाधिकारी यांच्या समोर त्यांनी आपली मागणी मांडली.

या मोहिमेसाठी ग्रामसभामध्ये रीतसर ठराव केले गेले. प्रांत व जिल्हाधिकारी यांनी विशिष्ट कालमर्यादेमध्ये प्रक्रिया पूर्ण केली नाही, तर ग्रामसभेचे सदस्य याबाबत स्वयंघोषणा करू शकतात. त्यानुसार नऊ महिन्यांनंतर जवळपास ३० गावं घोषित झाली. त्यांनी आपली लेटरहेड्स छापली आणि कारभार सुरू केला. अधिकाऱ्यांना ग्रामसभेला का आला नाही, याबद्दलच्या रीतसर नोटिसाही लेटरहेडवर जायला लागल्या. दोन वर्षांनी पेसा निधी गावांना मिळू लागला. ग्रामसेवक नसतानाही यातल्या अनेक गावांमध्ये ग्रामसभेची नोटीस निघते. ग्रामसभेचे सदस्य या नात्याने लोकचं ही नोटीस काढतात. ग्रामसभेत ठराव होतात. त्याचे इतिवृत्त लिहिले जाते. पाठपुरावाही केला जातो. आता या भागात १४ गावांमध्ये दरमहा ग्रामसभा घेतली जाते.

□ □ □

ग्रामसभा कशी घ्यावी या विषयी
पंचायत सदस्यांना प्रशिक्षणातून
मार्गदर्शन करताना

गाव विकास आराखडा याविषयी
पंचायत सदस्यांचे प्रशिक्षण

पेसा आणि वनहक्क यामध्ये
येणाऱ्या सामित्यांविषयी
पंचायत सदस्यांना प्रशिक्षण

इकोनेटची ओळख

इकोनेट ही संस्था पर्यावरण मुद्द्यांवर वेगवेगळ्या स्थानिक संस्थांबरोबर काम करते. या संस्थेचे मुख्यता दोन दृष्टीकोन आहेत.

Supporting Network, Organization for Empowerment (SNE)

ह्या दृष्टीकोनातून इकोनेट संस्था महाराष्ट्रातील संस्थांबरोबर जंगल व आदिवासी - विशेष आदिवासी जमाती, भटक्या जाती-जमाती यांच्या मुद्द्यांवर काम करते. या गटाची भूमिका मानव व संस्था विकास पाठबळ देणे असे आहेत.

इकोनेट

गुलमोहर स्ट्रीट, R-II, S.No. १४-६, फातीमानगर,
वानवडी, पुणे : ४११ ०४०, महाराष्ट्र.
फोन : (+९१) ७४२००२७७५५,
Email: econet.pune@gmail.com,
Website: www.econetindia.org